

૨૧૨૬
વિહંગ
ગ્રીષ્મ ૨૦૦૪

વિહંગ

પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેનો સ્વેત

પરામર્શક : લાલસિંહ રાઓલ

સંપાદક : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

પક્ષીનિરીક્ષણ માટેની યોગ્ય ઋતુ લાલસિંહ રાઓલ

ભાતભાતનાં અને જાતજાતનાં નાનાં મોટાં લાખો પક્ષીઓ ચોમાસુ ઉતરતાં અહીં આવવા માટે છે. આ બધામાં સમૂહાયારી હોવાથી પાણીનાં પંખીઓ આપણું વધારે ધ્યાન ખેંચે. આ પંખીઓમાં કુંજ અને કરકરા, બતકો, કાદવ અને છીછરા પાણીમાં ફરનાર(Waders) વિવિધ પંખીઓ, ધોમડા (Gulls) અને વાબગલીઓ (Terns) નો સમાવેશ થાય. નાના મોટાં અનેક જળાશયોમાં તેઓ સારી એવી સંખ્યામાં ફેલાઈ જાય છે. આથી તેમનું નિરીક્ષણ કરવું સહેલું થઈ પડે છે. મોટા ભાગના પરીનિરીક્ષકો શિયાળામાં આવા જળાશયો પર પહોંચી જાય અને પરીનિરીક્ષણનો આનંદ માણે. ઘણા બધા પંખીઓ જળાશયો પર અચૂક જોવા મળી જાય.

પાણીનાં પંખીઓ ઉપરાંત શિકારી પંખીઓ, ફુટકીઓ(Warblers), પિદા (Chats), ધાનચીડીઓ (Pipits), ગંદમો (Buntings) અને દિવાળી ઘોડા (Wagtails)ની વિવિધ જાતો શિયાળો ગાળવા અહીં આવે છે. યાયાવરો (migrants) આવવાથી આપણી પંખીસૃષ્ટિની વિવિધતા વધી જાય.

શિકારી પંખીઓ એકલવિહારી છે. પાણીના પંખીઓની માફક અમુક સ્થળે જોવા મળી જ જાય એવું તેમના વિશે ખાત્રીથી ન કહી શકાય. પિદાઓ પણ ટોળીમાં ન હોય. લાલશિર ગંદમ અને શ્યામશિર ગંદમ નાની મોટી ટોળી કે ટોળામાં હોય, બીજા ગંદમ નહીં. ફુટકીઓ પણ એકલવિહારી. આ બધા યાયાવરો આવવાથી આપણી પંખીસૃષ્ટિમાં ભરતી આવે - વિવિધતા અને સંખ્યા એમ બંને રીતે. આથી સરેરાશ પક્ષીનિરીક્ષક માને કે પક્ષીનિરીક્ષણની શ્રેષ્ઠ ઋતુ એટલે શિયાળો.

હવે બીજી રીતે વિચારીએ. નવાં નવાં પંખીઓ જોવાં અને તેમને ઓળખવાં એ જ શું પક્ષીનિરીક્ષણ છે? આપણા શોખનો આ તો પ્રાથમિક તબક્કો ગણાય. એટલેથી સંતોષ માનવાનો ન હોય. ફેબ્રુઆરી ઉતરતાં યાયાવરો જવાની શરૂઆત થાય તો વર્ણી આપણાં મોટા ભાગના નિવાસી પંખીઓની પ્રજનનઋતુનો પ્રારંભ ત્યાંથી થાય, અને ચોમાસુ ઉતરતાં સુધી તે ચાલે. મોટા ભાગના નિવાસી પંખીઓને આપણે ઓળખતા હોઈએ છીએ, અને એટલેથી

સંતોષ માની લઈએ છીએ. તેમના જીવન-વ્યવહારમાં ઊંડા ઉતરતા નથી.

આપણાં કેટલાય નિવાસી પંખીઓ સ્થળાંતર કરે છે. અમુક મહિનાઓમાં દેખાય અને અમુક મહિનાઓમાં અદૃશ્ય થઈ જાય. દા.ત. ખેરખટ્ટા (Indian Treepie) પીળક (Golden Oriole). આવા પંખીઓ કયા મહિનાઓમાં જોવા મળે છે અને કયા મહિનાઓમાં નથી હોતા તેનું નિરીક્ષણ કરતાં રહી વિગતવાર ડાયરી રાખવી જોઈએ.

આપણે જ્યાં રહેતા હોઈએ તે ગામ કે નગર તથા તેની સીમમાં કયાં કયાં પંખીઓ પ્રજનન કરે છે? તેમનું જોડું કેવી રીતે બંધાય છે? માદાને આકર્ષવા નર શું કરે છે? માળો બાંધવામાં અને ઈંડા સેવવામાં કોનો ફાળો છે? નરનો, માદાનો કે બંનેનો? બચ્ચાના જન્મ બાદ તેને કોણ ખવરાવે છે? માબાપ બંને કે કોઈ એક? એક ઋતુમાં એક જ વાર જણતર કરે છે કે વધારે વાર? પંખીપુસ્તકોમાં આવી બધી વિગતો હોય છે પણ આપણે તે નજરે જોઈએ તો તેનો આનંદ ઓર હોય છે.

આપણા ઘણાંખરા નિવાસી શિકારી પંખીઓનું પ્રજનન શરદ ઋતુથી લઈ હેમંત, શિશિર અને વસંત સુધી કે તેથી થોડું વધારે ચાલે છે. યાયાવરો અને તેમાં યે સહેલાઈથી મળતાં જળપંખીઓને જોવાની ઉત્સુકતામાં આ વસ્તુ આપણાં ધ્યાન બહાર રહી જાય છે. શકરા, સફેદનેણ ટીસા (White-eyed Buzzard), સાંસાગર (Bonelli's Eagle), ધોળવો ઝુમ્મસ (Tawny Eagle), મોરબાજ (Crested Hawk Eagle), ચોટલિયો સાપમાર (Crested Serpent Eagle), સાપમાર(Short-toed Eagle) અને તુરુમ્મી (Redheaded Marlin) પ્રણયઋતુમાં જે એદ્ભૂત પ્રણયદર્શન (display) કરે છે, તે આપણામાંથી કેટલાએ જોયું હશે ?

આપણાં નિવાસી જળપંખીઓની પ્રજનન ઋતુ એપ્રિલથી ઓક્ટોબર. બગલા, ઢોંક, કાજ્યા, ચમચા વગેરેની માળાવસાહતો (Heronry) હોય છે. તે વખતની તેમની પ્રવૃત્તિ જોવાલાયક છે. ડૂબકી (Little Grebe),

અનુસંધાન પાના ૨૪ પર..

સૂચિ

પક્ષીભિન્નિકલા માટેની યોગ્ય ઋતુ	૨
વિહંગવલોલન	૪
ભિન્નિકલા ગોંધ	૫
સ્નાનના વ્યય	૧૭
ગોંધ પર જાપતો	૧૭
પત્રસ્રોતુ	૧૭
ભગવાનોત્તર કાચની	૨૦
ખીનીઆંબા કોંઠલા માળા	૨૫
મ.હુ.હિમતસિંહજીની કલમે	૨૮

મુખપૃષ્ઠ

પેલાળું ઉદ્ભવન

તસ્વીરકાર : યશોદેવ ભાટિયા

સંપાદકીય

મિત્રો, 'ઈકોટુરીઝમ'નો વિકાસ કરવાની વાતો સંભળાય છે. સરકારી ખાતાઓમાં એ અંગે વિશેષ ઉત્સાહ પ્રવર્તી રહ્યો છે. જો સુયોગ્ય અમલ થાય તો સારો 'કન્સેપ્ટ' છે. પણ મહત્વનો પ્રશ્ન એ છે કે, "શું આપણે એ માટે તૈયાર છીએ?" 'આપણે'માં બધાં જ આવી ગયા; પ્રવાસી, સ્થળ પરનો યજમાન અને સંચાલક.

'ઈકો-પ્રવાસી' બનવાની પાત્રતા આપણા સામાન્ય પ્રવાસીમાં છે? જરૂરી શિસ્ત, પ્રકૃતિ-સંરક્ષણ અંગેની જાગૃતિ, પ્રકૃતિના વિવિધ અંગો વિષે વધુ જાણવાની જિજ્ઞાસા તેનામાં છે?

સરકારી કર્મચારીમાં, એક સહદયી, જાણકાર, 'ઈકોટુરીઝમ'ના હેતુ પ્રત્યે સભાન તથા સુનિયંત્રિત વ્યવસ્થા રાખી શકે તેવા પરિપક્વ યજમાન બનવાની યોગ્યતા છે?

'ઈકોટુરીઝમ'નું દક્ષતાપૂર્વક આયોજન કરવા માટે સરકાર સક્ષમ છે? પ્રાકૃતિક રીતે સમૃદ્ધ એવાં આ સ્થાનો પર, ત્યાંની નૈસર્ગિક લાક્ષણિકતાઓ તથા સ્થાનિક રહેણીકરણી અને લોકસંસ્કૃતિની સાથે ભળી જાય તેવાં આવાસો ઊભા કરવા; તે વિસ્તાર તથા ત્યાંના જૈવિક વૈવિધ્ય અંગેની સઘળી માહિતી મળી રહે તેવાં, શૈક્ષણિક, દૃશ્યશ્રાવ્ય સાધનો તથા પુસ્તકાલય અને જરૂરી સાહિત્યથી સજ્જ 'ઈન્ટરપ્રીટેશન સેન્ટર' તૈયાર કરવા; જગ્યાનો પૂરેપૂરો આસ્વાદ માણી શકે છતાં ત્યાંના પર્યાવરણને જરા પણ નુકશાન ન થાય તે રીતે મુલાકાતીઓનાં વિચરણનું નિયમન કરવું, ત્યાંના સ્થાનિક લોકોને આ પ્રવાસન પ્રવૃત્તિમાંથી રોજગાર મળી રહે તેવી જોગવાઈ કરવી અથવા જેમના વ્યવસાયને અવરોધ પહોંચ્યો છે તેમને વ્યાવસાયિક પર્યાય મળી રહે તેવી ગોઠવણી કરવી, પ્રવાસન ઉદ્યોગમાંથી થતી આવક તથા ત્યાંની પ્રાકૃતિક સંપદાના નિયંત્રિત ઉપયોગમાંથી થતી આવકમાંથી ત્યાંના પ્રાકૃતિક પરિભળોને વધુ મજબૂત કરતાં પગલાં લેવા, તેમજ ત્યાંની પ્રજાના ઉત્કર્ષ માટે તેનો ઉપયોગ કરવો, વગેરે અનેક બાબતો 'ઈકોટુરીઝમ' સાથે સંકળાયેલી છે. આ વિવિધ પાસાઓને સાંકળી લેતું એક સંચાલક માળખું ઊભું કરવા માટેની સરકારની પ્રતિબદ્ધતા છે?

આખી વ્યવસ્થાને કાર્યાન્વિત કરવા માટે એક મજબૂત બુનિયાદ ઊભી કરવી પડશે. દરેક ઘટકે પાત્રતા કેળવવી પડશે જેને માટે ઘણી બધી સમજ અને સ્વાધ્યાયની જરૂર પડશે.

વિહંગ

વર્ષ-૭ સ્વર્ગ સંક ૨૩ શિશિર ૨૦૦૫

પરામર્શક સંપાદક
લાલસિંહ રાઓલ ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી
સંપાદક મંડળ
પી.એસ. ઠક્કર, ડૉ. આર. બી. બલર, કે. ડી. વૈશ્ણવ
પત્રવ્યવહાર
૧૯/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી, સેટેલાઈટ રોડ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

E mail : vihangujarat@yahoo.co.in

સ્વૈચ્છિક લવાજમ : વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦-૦૦
(શુભેચ્છા ફાળો આવકાર્થ -

'વિહંગ' ના નામે ચેક / ડ્રાફ્ટ અથવા મ.ઓ.થી.)
પ્રકાશક : લાલસિંહ રાઓલ, સી-૨, હરિઓમ
એપાર્ટમેન્ટ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પ્રેસ રોડ,
જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧.

મુદ્રક : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી, મુદ્રણસ્થાન : 'શારદ
પ્રકાશન', ૫, સનપોઈન્ટ કોમ્પ્લેક્સ, ગુરુકુળ સામે,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૨.

હંજ - ગુજરાતની સંપત્તિ કે શિરોવેદના !

હવેથી ગુજરાતીમાં જ લખવું તેવો સંકલ્પ કરેલ છે. પોતાની માતૃભાષામાં બોલવું અને લખવું એ ખાસ જરૂરી છે. ઘણી વખત વિચાર થાય કે, જેટલું અંગ્રેજીમાં લખેલ તેના પા ભાગનું પણ ગુજરાતીમાં લખેલ હોત તો કદાચ વ્યાપ ગુજરાત પૂરતો રહ્યો હોત, પરંતુ વધારે માણસોએ મારા વિચારો જાણ્યા હોત, અને જે જે લક્ષ્યાંકો સિદ્ધ કરવા ઈચ્છું છું તે સિદ્ધ થયા હોત. લાલસિંહભાઈ અને બકુલભાઈ મારા લખાણો ચકાસશે અને યોગ્ય સુધારાઓ કરશે, એની ખાતરી છે, એટલે એક તળપદી અને અભણ કાઠિયાવાડીની ભાષામાં લખું છું.

હિમાચલથી જુલાઈમાં રાજકોટ પરત થયો ત્યારે મારી જાણમાં આવ્યું કે આ વરસે કચ્છના મોટા રણમાં સારા પ્રમાણમાં મોટા હંજ (Greater Flamingo)નું પ્રજનન થએલ છે. જ્યારે જ્યારે આટલી મોટી સંખ્યામાં બચ્યાં ઉછેરાય ત્યારે, તેના મરણ પણ મોટી સંખ્યામાં અનિવાર્ય રીતે થતાં હોય છે. આ કુદરતની એક ગહન રીત છે. બગાડ ઘણો થાય પણ બગાડમાંથી જીવી શકે તેટલા જ બચે. પહેલા, આવા ભવ્ય જીવનખેલો આપણામાંના જૂજ નિહાળતા, પરંતુ આધુનિક યુગમાં વધારે અને વધારે પક્ષીનિરીક્ષકો આવા જીવન - મરણનાં તાંડવને નિહાળતા થયા છે. સ્વાભાવિક છે કે મોટા પાયા પરના મરણોથી હેબતાઈ જવાય. પક્ષી સંરક્ષણમાં કાર્યરત્ વ્યક્તિઓ ઈચ્છે કે આપણે કશુંક કરીએ, પરંતુ તે હમેશાં સહેલું નથી.

હિંમતસિંહજીની સાથે વિચારોની આપલે કર્યા પછી અમે એ તારણ પર આવ્યા કે, હાલની સમસ્યાઓમાં સૌંએ ઊંડી સમજણ કેળવવાની જરૂર છે. જેઓ થોડું જાણે છે તેઓ, સમજણ કેળવવા માટે સાદી ભાષામાં લખે તો આમજનતા સમજીને જરૂરી કાર્યોમાં ભાગ લેતી થાય. શિક્ષણનો વ્યાપ ખૂબ વધ્યો છે. વધારે અને વધારે લોકો સમજતા થાય તો જ ગણતંત્રમાં મોટો પ્રભાવ પાડી શકે. હંજ પર હું મારું આ પહેલું લખાણ લખું છું, અને ઈચ્છું કે ગુજરાતમાં વંચાય

અને તેના પર ટિપ્પણીઓ થાય. આફ્રિકાને બાદ કરતાં હંજના મોટામાં મોટા પ્રજનન કેન્દ્રો ગુજરાતમાં છે. તેનું રક્ષણ આપણી ખાસ જવાબદારી છે. તેમાં કોઈ પણ જાતની ઉદાસિનતા સાંખી ન લેવાય. તેમજ બચાવ કાર્યો પણ પૂરી સમજથી હાથ ધરાય તો તે બન્ને જાતના હંજોને મદદરૂપ થઈ શકીએ. આપણા સૌ માટે આ એક મોટી દ્વિધા છે. હિતાવહ છે કે જેટલું જાણીએ છીએ તેની સ્પષ્ટ નોંધણી હોવી જરૂરી છે. સાથે સાથે આગળ કયા પગલાં લેવાં તે પર ખૂબ વિચારગોષ્ઠિ કરવી. ઉતાવળે અને અર્ધસમજથી કોઈ કાર્ય થવું જ ન જોઈએ.

ગાંધીનગર 'ગીર ફાઉન્ડેશન' તરફથી પ્રકાશિત 'સૃષ્ટિ' ના અંક ૩૮ માં ગુજરાતી ભાષામાં 'અનુકૂલન' શબ્દનો પ્રયોગ પહેલી વાર થયો છે. આખો અંક આ શબ્દને વિષય બનાવીને લખાયેલો છે. આ રીતે શબ્દોના પ્રયોગ કરવાથી ભાષા સમૃદ્ધ બને અને શબ્દો વધારે વપરાવાથી સામાન્ય સમાજમાં ચલણી બને. આવી જ રીતે બીજી ભાષામાં યોગ્ય શબ્દ પ્રચલિત હોય તો તેને અપનાવવાથી ફાયદો થાય પણ બને ત્યાં સુધી આપણી ભાષામાં યોગ્ય શબ્દ હોય તો તે જ વાપરવા જેથી ભાષાનો ખીચડો બને નહીં. અંગ્રેજી અથવા વૈજ્ઞાનિક વપરાશમાં 'એડેપ્ટેશન' શબ્દનો પર્યાય 'અનુકૂલન' કરવો હું યોગ્ય સમજતો નથી. પરંતુ આ શબ્દ એટલો સારો અને સરળ છે કે આવા અપવાદ થાય તો કોઈ વાંધો નહીં. પણ તે શબ્દ સાથે આંતરરાષ્ટ્રીય વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યમાં વપરાતી 'ટર્મીનોલોજી' (પરિભાષા)ની સમજ હોવી જ જોઈએ. 'સૃષ્ટિ'ના સંપાદકે આ શબ્દને સમજાવ્યા પછી જ વપરાશમાં લીધો છે તે પ્રશંસાપાત્ર છે. અનુકૂલન પર જીવનની વિવિધતા નભે છે. આપણે ત્યાં પ્રજનન કરતાં હંજની બન્ને જાતિઓનું સુંદર ઉદાહરણ છે.

આ બે પક્ષીજાતિઓએ અનુકૂલન એટલી હદ સુધી સાધ્યું છે કે તેઓ અતિ મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં જ સુંદર રીતે પ્રજનન કરી શકે! બીજા ઓછા અનુકૂલનવાળા પ્રાણીઓ

જ્યાં સહેલાઈથી રહી શકે ત્યાં હંજનું પ્રજનન જોખમમાં મુકાય. કચ્છના રણજીવન માટે અતિ કઠોર લાગે પણ ત્યાં જ મોટાં અને નાના હંજ વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રજનન કરી શકે છે ! બન્ને જાતિઓ ભલે જ્યાં પણ છીછરા પાણી હોય ત્યાં ઓછી વધતી સંખ્યામાં દેખાતી હોય, પણ પ્રજનન માટે કચ્છના મોટા અને નાના રણમાં જ્યારે પાણી ભરાય ત્યારે

જ ત્યાં વિપુલ સંખ્યામાં ઊમટી પડે છે. આ રણોમાં કોઈ પણ પ્રકારે ફેરફાર થાય તો આ બન્ને અતિઅનુકૂલિત જાતિઓનું ભવિષ્ય ધૂંધળું બને. આપણી જવાબદારીઓ મોટી સમજ આ વિસ્તારોમાં આ બન્ને પક્ષીજાતિઓને સ્પર્શે તેવા કાર્યો સમજ અને સૂઝથી હાથ ધરાય તે જરૂરી છે.

નિરીક્ષણ ગોંધ

હિંગોળગઢ, ચરકલા, ખીજડિયા...

આ વર્ષે સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તારમાં અને ખાસ કરીને હિંગોળગઢ અને જસદણની આજુબાજુના વિસ્તારોમાં વરસાદ સારો થયો. ઘણા સમય પછી આતું વર્ષ માણવા મળ્યું. હજી સુધી તળાવોમાં થોડાં થોડાં પાણી ભર્યા છે.

આ સાથે મેં જોયેલાં થોડાં પક્ષીઓ વિશે, આપને મારો અનુભવ અને નિરીક્ષણની વિગતો મોકલું છું.

(૧) તા. ૧૮-૭-૦૩ના રોજ હિંગોળગઢ કિલ્લા પરથી નીચે આવતા પ્રથમ વાર મોરગંદમ (Crested Bunting) (નર) જોયો. કેમ્પ સુધી જવાનો ટૂંકો રસ્તો શરૂ થાય છે, તે ગોરડના ઝાડ ઉપર થોડા સમયગાળે તે ફરી દેખાયું અને ઓકટોબર સુધી રામજીમંદિરની આસપાસ દેખાતું રહ્યું. ઓકટોબર-૨૦૦૩ની આખરમાં મોરગંદમનું અપુષ્ક બચ્ચું દેખાયું અને શ્રી બાપુએ (લવકુમાર સાહેબે) પણ તેની પુષ્ટિ આપી. હિંગોળગઢમાં પ્રથમ વાર મેં મોરગંદમ જોયું. આ પહેલા જરિયા મહાદેવ વિસ્તારમાં, ભાવેશ ત્રિવેદી સાથે ચોમાસામાં મોરગંદમ (નર) જોયો હતો.

(૨) હિંગોળગઢ વિસ્તારમાં ગયા વર્ષે કાબરો રાજાલાલ (Whitebellied Minivet) જોવા મળ્યો હતો, પણ આ વર્ષ તેને જોવા વગરનું ગયું.

(૩) આ વખતે ચરકલા જવાનો મોકો ચાર વખત મળ્યો. પ્રથમ વખત મેં આ વિસ્તારમાં ૧૬૦થી વધારે રૂપેરી પેણ (Dalmation Pelican) જોયા. ૩૦૦૦થી વધારે નાનાં હંજ (Lesser Flamingo), ૫૦૦ જેટલાં મોટાં હંજ (Greater flamingo), ૨ કાળા ઢોંક (Black Stork)

જોયા. પક્ષીઓની સૌથી વધારે સંખ્યા નવેમ્બર - ડિસેમ્બરમાં હતી. પછી ક્રમશઃ જાન્યુ-ફેબ્રુ.માં સંખ્યા ઓછી થઈ ગઈ હતી. ખાસ કરીને હંજની. જાન્યુઆરીના પ્રથમ અઠવાડિયામાં ૧૬થી વધારે નાના હંજ મરેલા જોયા. તે સમયમા ઠંડી ખૂબ જ પડી હતી.

જાન્યુઆરીમાં ચરકલાના રસ્તા ઉપર લગ્ગડ (Laggar Falcon) જોયું, અને જેમ આગળ વધીએ તેમ તે આગળના થાંભલા પર બેસતું, તેથી દૂરબીન વડે ૧૦ થાંભલા પછી સરસ રીતે જોયું અને ઓળખ્યું.

(૪) ૨૨-૦૨-૨૦૦૩ના રોજ નટુભાઈ ખાચર સાથે ખીજડિયા પક્ષી અભયારણ્યમાં ૭ની સંખ્યામાં ગાજહંસ (Greylag Goose) જોયા. ભગતડાં (Coot)ની રોજની ગતિવિધિ ખૂબ નજીકથી જોઈ.

(૫) ૧૦-૧-૨૦૦૪ના રોજ પૂ.શ્રી બાપુ, શ્રી ભરતભાઈ ડુધાણી, અને ડૉ. વ્યાસ ગાંસા વિસ્તારમાં પક્ષી જોવા ગયા ત્યારે (ગાડીમાં બેઠા બેઠા), જેના વિશે ખૂબ સાંભળેલું તેવું પક્ષી મોસમી શાહીન (Peregrine Falcon) ખૂબ જ નજીકથી જોયું.

(૬) જાન્યુઆરીમાં જસદણ પાસેના માધવીપુર ડેમમાં ૭ રાજહંસ (Barheaded Goose) જોયાં. ફેબ્રુઆરીમાં આલણસાગર ડેમમાં એક મહિના સુધી મત્સ્યભોજ (Ospery) દેખા્યો.

ઘનશ્યામ જેબલિયા
જસદણ, જિ. રાજકોટ

જળપ્લાવિત વિસ્તાર - કનેવાલ

કનેવાલ તળાવ, આણંદ જિલ્લાના ખંભાત તાલુકામાં, ખંભાતથી ૨૫ કિ.મી. અને આણંદથી ૬૦ કિ.મી દૂર છે. વડોદરા-બગોદરા સ્ટેટ હાઈવેથી ૨૫ કિ.મી. દૂર આવેલ છે.

ખંભાત, નવાબીશાસન હસ્તક હતું. સને ૧૮૯૧માં ખંભાતમાં અંગ્રેજોના ખાસ અધિકારી શ્રી કેનેડી ફરજ બજાવતા હતા. શ્રી કેનેડીએ વલ્લીગામ પાસેના તળાવમાં જરૂરી ખોદાણ કરી, પાળા અને આડબંધ બંધાવી તળાવનો વિસ્તાર વધાર્યો હતો. 'કેનેડી વોલ' તરીકે સ્થળ ઓળખાવા લાગ્યું. ત્યાર બાદ, અખંશ થઈ કનેવાલ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું.

તળાવ એકંદરે ૨૫ કિ.મી.નો ઘેરાવો ધરાવે છે. તળાવની પાણી સંગ્રહની મહત્તમ ક્ષમતા ૫૦૦ મીલીયન ક્યુબીક ફીટ છે. નર્મદાનાં પાણી ભરી, કનેવાલનું પાણી સૌરાષ્ટ્રમાં પાણીની તરસ છીપાવે છે. તળાવમાં ત્રણ ટાપુઓ આવેલા છે. તળાવની આસપાસ પુષ્કળ ગાંડા બાવળ ઊગી નીકળેલા છે.

લખનાર ખંભાત તાલુકામાં પરિક્ષેત્ર વન અધિકારી તરીકે ફરજ બજાવતા હતા ત્યારે, આ તળાવની અવારનવાર મુલાકાત લેતા હતા. ફેબ્રુ/માર્ચ '૦૩નાં રોજ શ્રી ઉદય વોરા, નાયબ વનસંરક્ષક સાથે સ્થળની મુલાકાત દરમિયાન ઘણાં બધાં પક્ષીઓની જાતો જોઈ. તેમની વિશેષતા, રહેઠાણ અને પક્ષીઓની ગણતરી બાબતે વિસ્તૃત સમજ મેળવી. તે દરમિયાન જોયેલાં પક્ષીઓની યાદી નીચે આપેલી છે. કુલ ૧૮,૦૦૦ થી ૨૦,૦૦૦ પક્ષીઓ હોવાનું અનુમાન છે.

ભગતડાં (Coots), ઢોર બગલા (Cattle Egret), રાખોડી કારચિયા (Common Pochard), લુહાર (Gadwall) મોટી ચોટીલીડૂબકી (Great Crested Grebe), કબૂત બગલો (Grey Heron), નાની ડૂબકી (Little Grebe), નાનો બગલો (Little Egret), શ્વેતપાંખ જલમાંજર (Pheasant tailed Jacana), નડી બગલો (Purple Heron), ફાટીયાંચ ઢોંક (Openbill Stork), નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis), ધોળી કાંકણસાર (White Ibis), ગાજ હંસ (Greylag Goose), પિયાસણ

(Wigeon), ગયણો (Shoveller).

પરિએજ જળપ્લાવિત વિસ્તાર

ખેડા જિલ્લાના માતર તાલુકા મથકથી ૨૦ કિ.મી. દૂર પરિએજ તળાવ આવેલ છે. ખેડાથી ૨૫ કિ.મી. અને તારાપુર ચોકડીથી ૮ કિ.મી. દૂર આવેલ છે. વડોદરા-બગોદરા સ્ટેટ હાઈવેથી ૮ કિ.મી. દૂર આવેલ છે.

પરિએજ ગામ પુરાણકાલીન ગામ છે. પરીક્ષિત રાજ સાથે જોડાયેલી લોકકથા પ્રચલિત છે. તેમના દ્વારા સર્પયજ્ઞનો સર્પ છટકી જતા પોતાના પરિવારને બચાવવા ઊંચી મિનાર ઉપર મહેલ બંધાવ્યો હતો. છતાં રાજકુંવરને બોર ખાવાની ઈચ્છા થતા સાપ તેને કરડ્યો હતો. રાજકુંવરની સારવાર માટે આવતા રાજવેદ પણ સર્પદંશથી મૃત્યુ પામેલ. ત્યારથી એવી કિંવદંતી છે કે, પરિએજમાં સર્પદંશથી કોઈ બચતા નથી. (જો કે માનવાને કોઈ કારણ નથી).

પરિએજ તળાવ સિંચાઈ ખાતા હસ્તક છે. તેમાંથી ૪૫ ગામોને પાણી પુરું પડાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં પાઈપ દ્વારા પાણી પુરું પાડવાનો પ્રોજેક્ટ પણ અમલમાં છે.

પરિએજ તળાવનો ઘેરાવો ૧૨ ચો.કિ.મી.નો છે. સરેરાશ ઊંડાઈ ૯.૫ ફૂટની છે. મહી કેનાલનું અને નર્મદાનું પાણી તળાવનો મુખ્ય સ્ત્રોત છે.

પરિએજ તળાવની આસપાસ ગાંડો બાવળ, ઘાબાજરિયું, અળવી વેલ, કુંભ વેલ વગેરે ઊગે છે.

૭/૦૩/૦૩ના રોજ પરિએજ તળાવમાં શ્રી ઉદયભાઈ વોરા સાથે પરિએજ તળાવની મુલાકાત લેવાનો અને તેમના માર્ગદર્શનનો લાભ મળેલ છે.

આશરે ૨૦,૦૦૦ પક્ષીઓનું અનુમાન કરેલું. જોવા મળેલ ખાસ પક્ષીઓની જાત નીચે મુજબ જણાવેલ.

સીંગપર બતક (Pintail), ગયણો (Shoveller), ભગવી સુરખાબ (Brahmini Duck) પીળીયાંચ ઢોંક (Painted Stork), કેંચીપૂંજ વાબગલી (River Tern), નડી બગલો (Purple Heron), ભગતડુ (આડ, Coots), જાંબલી જલમુર્ધા (Purple Moorhen), જલમુરખી (Common Moorhen), લુહાર (Gadwall), મોટો

બગલો (Large Egret), રાખોડી કારચિયા (Common Pochard), કાબરી કાચિયા (Tufted Pochard), મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Great Crested Grebe), મોટો હંજ (Flamingo), પિયાસણ (Wigeon), કાણી બગલી (Pond Heron), નાની ડૂબકી (Little Grebe), ગાજ હંસ (Greylag Goose), નીલશિર (Mallard).

ઉપરોક્ત મુલાકાતનો હેતુ પક્ષીની ઓળખ-હોવાથી પક્ષીની સંખ્યાને અગત્યતા આપેલ ન હતી.

વી. કે. પડિયા

૯૬, રાધિકા બંગલોઝ, કેડીલા બ્રીજ કોનર, ઘોડાસર, અમદાવાદ

નળસરોવરમાં 'દૂધરાજ' (Paradise Flycatcher)નું આગમન!

તા. ૧૬ માર્ચ ૨૦૦૪ના રોજ સવારે ૧૧.૪૫ વાગ્યે હું નળસરોવર સંકુલથી વેકરિયા ગામ તરફ સાઈકલ લઈને નીકળ્યો, ત્યારે અચાનક જ નળસરોવર 'ઓપ્રોચ રોડ' પર ડાબી બાજુએ જંગલખાતા દ્વારા બનાવવામાં આવેલી નહેરની આસપાસનાં બાવળનાં ઝાડ પર, મેં સૌ પ્રથમ વખત દૂધરાજનો નર બેઠેલો નિહાળ્યો. આ પહેલાં મેં દૂધરાજની માદા નળસરોવર સંકુલમાં જાન્યુઆરી ૨૦૦૪માં જોઈ હતી.

આ પક્ષીના નરને પહેલી જ વાર જોતા હું ખૂબ જ રોમાંચ અનુભવી ઊઠ્યો. આ નિરીક્ષણની જાણ મેં નળસરોવર સંકુલનાં જંગલખાતાનાં ફોરેસ્ટર શ્રી ડી. એસ. પરમાર તેમજ સિક્કયુરીટી ગાર્ડને કરી. તેઓએ પણ આ સુંદર નિરીક્ષણનો આનંદ માણ્યો. નરની સફેદ રૂની પૂણી જેવી પૂંછડી ખૂબ જ આહ્લાદક જણાતી હતી. દૂધરાજના આ નરને શાંતિપૂર્વક નિહાળવા માટે મેં સાંજના સતત બે કલાક સુધી તેનું અવલોકન કર્યું. ત્યાર બાદ, બીજાં પક્ષીઓ જેવાં કે, બુલબુલ, રણ બુલબુલ (Whitechecked Bulbul), અને નાના કલકલિયા (Common Kingfisher) એ આ પક્ષી પર હુમલો કરવાની શરૂઆત કરી અને તેને યાંચો મારીને ભગાડવાની કોશિષ કરી, જેથી કરીને તે સતત પોતાના સ્વરક્ષણ માટે જગ્યા બદલતું હતું. આખરે બીજાં

પક્ષીઓએ સફળતા ન મળતાં તેઓએ તેમનો પ્રયત્ન છોડી દીધો હતો.

મને આ પક્ષીની ખોરાક ખાવાની રીતભાત જોઈને ખૂબ જ અચરજ થયું. ખોરાક માટે આ પક્ષી તેની આસપાસમાં ઊડતી જીવાતોને યાંચ વડે પકડીને તે જ ડાબી પર ગુલાંટ મારીને બેસી જતું નિહાળ્યું. અમુક સમયે ઝાડની આસપાસ ઊડતી જીવાતોની સંખ્યામાં ઘટાડો થવાથી, પાસે જ આવેલાં નહેરના પાણી પર તરતાં જીવડાંને પણ પકડી લઈને પાછું તે જ ડાબ પર બેસી જતું હતું. અવારનવાર જગ્યા પણ બદલતું હતું.

મેં મારા પુત્ર રમજાનને (તે પણ છેલ્લાં ૫-૬ વર્ષથી નળસરોવરનાં પક્ષીઓનું સતત નિરીક્ષણ કરી રહ્યો છે) પણ આ દૂધરાજનો નર બતાવ્યો. આ નિરીક્ષણ બાદ સતત ત્રણ દિવસ સુધી અમે તેની શોધખોળ ચાલુ રાખી, પરંતુ તેને ફરી વાર જોઈ શક્યાં નહિ.

તા ૨૧-૩-૨૦૦૪ના રોજ નળસરોવરના ચોરાથળી બેટ ઉપર પક્ષીનિરીક્ષણ બાદ મોટા તેજપર (Collard Pratincole)નો જમીન ઉપર ૧ માળો તથા ૨ ઈંડાં જોયા. બીજાં ૪ - ૫ માળા હશે પરંતુ વધારે સમય લેવાથી પંખીને ખલેલ થાય તે હિસાબે પરત આવવા નીકળ્યા (હું અને હેમન્ટ કામત બંને).

કાસમ સમા સિદાણી

મુ. પો. વેકરિયા, નળસરોવર પક્ષી અભયારણ્ય

એશીયન પાણીનાં પક્ષીઓની

ગણતરી-૨૦૦૪

દર વર્ષની જેમ આ વર્ષે પણ વેટલેન્ડ ઈન્ટરનેશનલ, કુઆલાલમ્પુર (મલયેશિયા) તરફથી ૨૦૦૪ના જાન્યુઆરી ૧૦ થી ૨૫ સુધી સમગ્ર એશિયા માં જળપ્લાવિત પ્રદેશ (વેટલેન્ડ) પર જોવા મળતાં પાણીનાં પક્ષીઓની ગણતરી કરવાનું આયોજન કરવામાં આવેલું. આ ગણતરી માટે ગુજરાતના રીજીઓનલ કોઓર્ડિનેટર તરીકે બર્ડ કોન્ઝર્વેશન સોસાયટી, ગુજરાતના મંત્રી ડૉ. પારાશર્ય છે, જ્યારે ભારતના રાષ્ટ્રીય કોઓર્ડિનેટર તરીકે 'બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટ્રી સોસાયટી'ના ડાયરેક્ટર ડૉ. અસદ રહેમાની છે.

કચ્છમાં ભુજ, અંજાર, નખત્રાણા, મુંદ્રા તથા માંડવી તાલુકાનાં જુદાં જુદાં ૨૪ સ્થળ પર પાણીનાં પક્ષીઓની ગણતરી પેલીકન નેચર ક્લબ તરફથી આ ક્લબના પ્રમુખ શ્રી હિંમતસિંહજીના માર્ગદર્શન હેઠળ કરવામાં આવેલ. એમાં પ્રમુખશ્રી ઉપરાંત મંત્રી શ્રી શાંતિલાલ વરુ, સભ્યો સર્વશ્રી ત્રિલોચન છાયા, મહમદ હુસેન ખત્રી, સુબોધ હાથી, જયસિંહ પરમાર, અશ્વિન પોમલ, કાંતિલાલ ચૌહાણ તથા ઓસમાણ ખત્રી વિગેરેએ ભાગ લીધો હતો..

આ ગણતરી દરમિયાન ૭૭ પાણીનાં જાતના પક્ષીઓ જોવા મળેલ, જેમાં ૪૧ જાતનાં યાયાવર હતાં અને ૩૬ સ્થાનિક હતાં. ૨૪ સ્થળો પર કુલ ૨૪,૬૮૪ પક્ષીઓની નોંધ થયેલ.

આમ આ વરસે વરસાદ સારો હોઈ સારી સંખ્યામાં પક્ષીઓ જોવા મળેલ. આ વરસના આકર્ષણમાં નાના હંજ (Lesser Flamingo) ગણી શકાય. બત્રીના પીરજોગ તથા શેરવો ઢંઢમાં ૮૫૦૦ની સંખ્યામાં નાના હંજ જોવા મળેલ. નાના રણમાં પ્રજનન કરીને આ સુરખાબ અહીં આવેલ છે. દરેક હંજ ખોરાક લેવામાં મશગુલ હતું. નળસરોવરમાં આ વર્ષે જંગલ ખાતાની ગણતરી દરમિયાન હંજની હાજરી નોંધાઈ હતી. આ હંજ અહીં પાણી સુકાયા પછી છારી ઢંઢમાં જશે, કારણ કે હાલ છારી ઢંઢમાં પાણી ઊંડું હોઈ આ પક્ષીઓને ત્યાં ખોરાક લેવાની અનુકૂળતા નથી. વળી છારી ઢંઢ પર માછીમારી થતી હોઈ પક્ષીઓને ખલેલ પહોંચે છે તેમ જણાયું. તેથી છારી ઢંઢમાં એટલા પક્ષીઓ જોવા મળ્યા નહિ.

પરંતુ, બત્રીના અન્ય ઢંઢમાં પાણી સુકાશે ત્યારે છારી ઢંઢમાં પક્ષીઓની સંખ્યા વધશે તેવી શક્યતા છે. છારી ઢંઢને અભયારણ્ય તરીકે સરકારશ્રી જાહેર કરવાનું વિચારે છે, તેનો તુરત અમલ થાય તે જરૂરી છે.

આ વરસે ભગતડાં (Coot) સારી સંખ્યામાં આવેલ છે. નિંગાળ પર તે ૩૦૦૦ની સંખ્યામાં હતાં, જ્યારે ભુજ તાલુકાના દેવીસર તળાવ પર તેની સંખ્યા ૧૫૦૦ જેટલી હતી. ગયણો (Shovellar) પણ સારી સંખ્યામાં જોવા મળેલ. ટપ્પર ડેમ પર તે ૫૦૦, સેરવો ઢંઢમાં ૫૦૦ તથા પીરજોગ ઢંઢમાં ૭૦૦ જેટલી સંખ્યામાં જોવા મળેલ. અહીં તથા નકટીનાળમાં ટીલિયો (Ruff) પણ સારી સંખ્યામાં જોવા

મળેલ. માછલીનો આહાર કરતાં ગુલાબી પેણ (Rosy Pelican), છારી ઢંઢ તથા સિણાય ડેમમાં થોડી સંખ્યામાં જોવા મળેલ. છારી ઢંઢમાં માછીમારીને કારણે આવતા ન હોવાનું લાગે છે.

ભુજના હાર્દ સમાં હમીરસર તળાવમાં વધુ પક્ષી ન હતાં, પરંતુ છતરડી તળાવમાં ૨૮ જાતનાં પક્ષીઓ જોવા મળેલ. છતરડી તળાવ તથા દેવીસર તળાવ પર ફાટી ચાંચ ઢોંક (Openbill Stork)ની નોંધ થયેલ. છતરડી તળાવ નજીક ૧ સાપમાર ગરુડ (Short-toed Eagle) પણ જોવા મળેલ. વળી નાની સીસોટી બતક (Lesser Whistling Teal) પણ અહીં સારી સંખ્યામાં હતી. કુંજ (Common Crane) પક્ષીઓ બત્રીનાં જળાશયો તથા પડતર જમીન પર સારી સંખ્યામાં જોવા મળેલ. તેમની નોંધ દોણ ડેમ પર પણ થયેલ. રુકમાવતી નાળ તથા ભદ્રેશ્વરની ખાડી પર સુંદર કાબરો રંગ અને લાલ ચાંચ ધરાવતા અબલખ (Oystercatcher) જોવા મળેલ.

લડાખથી આપણે ત્યાં આવતી ભગવી સુરખાબ (Brahminy Duck) નકટી નાળમાં જોવા મળેલ. અહીં નાનાં સુરખાબનાં બચ્ચા પણ જોવા મળેલ. ચોટીલી કારચિયા (Tufted Pochard) નીગાળાના તળાવમાં ૨૦ની સંખ્યામાં જોવા મળેલ. આ બતક યાયાવર છે. અને સુંદર કાબરો રંગ ધરાવે છે. ડૂબકી મારવાની તેમની ખાસિયત રસપ્રદ છે. શ્વેતપંખ જલમાંજાર (Pheasant tailed Jacana) દેવીસર તળાવ તથા ભીમાસર તળાવ પર જોવા મળેલ.

છારી ઢંઢ પર ૨૦ની સંખ્યામાં ગારખોદ (Snipe) જોવા મળેલ. આ પક્ષીઓ ગારામાં લાંબી ચાંચ ખોસી બારીક ખોરાક મેળવવામાં મશગુલ હતાં. અહીં શિકારી પક્ષીઓમાં પરદેશી ગરુડ, દેશી ગરુડ (Tawny Eagle), પાન પટ્ટાઈ (Marsh Harrier), પટ્ટી પટાઈ (Montague's Harrier) તથા કપાસી (Blackwinged Kite) પણ જોવા મળેલ. દેશી ગરુડે તો પરદેશી બાવળ પર માળો બાંધેલ, જેમાં ૨ ઈંડાં પણ હતાં.

હજી ઘણાં પાણીકાંઠાનાં પક્ષીઓ કચ્છનાં મોટા-નાના રણમાં હોવાની સંભાવના છે, જેમાં પાણી સુકાઈ જતાં આ પક્ષીઓ અન્ય જળાશય પર આવશે. આ વરસે સારો

વરસાદ પડવાથી મોટા રણમાં સુરખાબ પક્ષીઓનું સફળ પ્રજનન થયેલું, પરંતુ રણનું પાણી સુકાઈ જવાથી ભૂખમરને કારણે સુરખાબનાં અમુક બચ્ચાં મૃત્યુને શરણ પામેલ. પૂર્વ વન ખાતાને ભયાઉ તાલુકાના વાંઢિયા ગામમાં, મૃત ચોટીલી પેણ (Dalmatian Pelican)ના પગમાંથી એલ્યુમીનીયમની રીંગ મળેલ જે પક્ષીને કઝાખીસ્તાનમાં પહેરાવવામાં આવેલ. આમ એકંદરે આ વરસ પક્ષીનિરીક્ષણ માટે સારું રહેલ.

કચ્છમાં પક્ષીનિરીક્ષણની નોંધ

ભુજ તાલુકાના કાલીતલાવડી ગામ પાસે ૩ ગંગી ધાનચીડી (Indian Tree Pipit) તા. ૫/૧૦/૨૦૦૩ના જોયેલ.

તા. ૧૮/૧૦/૨૦૦૩ના રોજ જે.કે. તિવારી તથા અશ્વિન પોમલ સાથે છારી ઢંઢ ગયેલ ત્યારે નીચેનાં પક્ષીઓ જોયેલ.

કાળી છાતી બીલબટેર (Bustard Quail)	૩	મોટી વિરાણી જતાવીરા વચ્ચે
કુંજ (Common Crane)	૧૦૦૦+	છારી ઢંઢ
કાશ્મીરી ચાસ (European Roller)	૪	છારી ઢંઢ

તા. ૨૧-૧૦-૨૦૦૩ના રોજ જે.કે.તિવારી તથા અશ્વિન પોમલ સાથે નીચેનાં પક્ષીઓ અબડાસા તાલુકામાં જોયા.

કુંજ (Common Crane)	૧૫	ભવાનીપર
થોરિયો ગંઢમ (Greynecked Bunting)	૪	નાની ધુફી
સડ ચંડૂલ (Short toed Lark)	૧	સણોસરા રાતા તળાવ વચ્ચે
	૬૦	જાડવા, બરંદા વચ્ચે ઋતુનાં પ્રથમ

નાની સિસોટી બતક (Lesser Whistling Teal)		તેરા, નલિયા વચ્ચે તળાવમાં
મોટી શિયાળુ ડૂબકી (Great Crested Grebe)	૩	સાંઘીપૂરમ્નો ૩મ

તા. ૨૧-૧૧-૨૦૦૩ના રોજ બત્રીના વેકરિયા ઢંઢની મુલાકાત મ.કુ.હિંમતસિંહજી, અશ્વિન પોમલ તથા ત્રિલોચન છાયા સાથે લીધેલ. નીચેનાં રસપ્રદ પક્ષીઓ જોવા મળેલ.

કુંજ (Common Crane)	૧૫
ગુલાબી પેણ (Rosy Pelican)	૧૨
ગયણો (Shoveller)	૩૦૦+
મોટો હંજ (Greater Flamingo)	૦૪

તા. ૨૩-૧૧-૨૦૦૩ના અશ્વિન પોમલ સાથે પાલનપુર ગામ (તા.ભુજ) નજીકના ઢંઢ પર નીચેનાં પક્ષીઓ જોયેલ.

દેશી ગરુડ (Tawny Eagle)	૦૧
સફેદ ઢોંક (White Stork)	૦૮
ઊલટી ચાંચ (Avocet)	૦૪
ગુલાબી પેણ (Rosy Pelican)	૧૫૦૦
ચોટીલી પેણ (Dalmatian Pelican)	૦૮

આ જ દિવસે નીચે મુજબ પક્ષીઓ પણ જોયા.

કચ્છીપિઠો (Brown Rock Chat)	૦૨	થાન તા.નખત્રાણા
મોટી શિયાળુ ડૂબકી (Great Crested Grebe)	૦૩	ભીમસર તળાવ તા.નખત્રાણા
કાળો જલમાંજાર (Pheasant-tailed Jacana)	૦૩	ભીમસર તળાવ તા.નખત્રાણા

અન્ય રસપ્રદ પક્ષીઓની નોંધ :
શિયાળુ સાંસાગર (Booted Eagle) ૦૧ તા. ૨૭/૧૧/૦૩ ભુજ કબૂતરોનો પીછો કરતો.
સફેદછાતી જળમુરઘી (Whitebreasted Waterhen) ૦૧ તા. ૩૦-૧૧-૦૩ કુકમાં તળાવ (તા.ભુજ)

દેશી ગરુડ (Tawny Eagle)	૦૧	તા.૭-૧૨-૦૩ વાલાખવાસ તળાવ (તા.ભુજ)
સાપમાર ગરુડ (Short-toed Eagle)	૦૧	"
તા.૧૪-૧૨-૦૩ના ખડીર બેટ (કચ્છનું મોટું રણ)ના પ્રવાસમાં નીચેનાં પક્ષીઓ જોયેલ...		
ચોટીલી પેણ (Dalmatian Pelican)	૦૨	દેશલપર, તા. ૨૫૨
ગજપાઉં (Blackwinged Stilt)	૩૦૦૦+	
લોદાણી તથા અમરાપાર વચ્ચેનું કચ્છનું મોટું રણ		
નાનો કીચડિયો (Little Stint)	૩૦૦	
નાની લીલાપગ તુતવારી(Marsh Sandpiper)	૨૦	
કાળાપેટ કીચડિયો (Dunlin)	૦૨	
ચેતનેણ કીચડિયો (Curlew Sandpiper)	૦૨	
મોટો હંજ (Greater Flamingo)	૨૦૦૦	
સડ ચંડૂલ (Short-toed Lark)	૧૨	
અહીં મોટા રણમાં ૨૫ મોટા હંજનાં બચ્ચાં મૃત અવસ્થામાં મળેલાં, તે ભૂખમરાથી મર્યા હોય તેમ લાગ્યું.		

ગુલાબી પેણની નોંધપાત્ર સંખ્યા

તા.૧-૨-૦૪ના રોજ કચ્છમાં મોટા રણ નજીક કુરન ગામમાં નીકળેલ હડપ્પન પુરાતત્વ 'સાઈટ' પર ગયેલ. ત્યાંથી રણ પર દૂરબીન માંડતા ૫૦૦૦+ ગુલાબી પેણ (Rosy Pelican) જોયેલ. વળી ૨ ચોટીલી પેણ (Dapmatian Pelican) પણ જોયેલ. કચ્છના મોટા રણમાં હજુ ખૂબ પાણી છે. શક્ય છે કે આ ગુલાબી પેણ અહીં પ્રજનન કરે. મ.કુ.શ્રી હિમ્મતસિંહજી પણ આમ માને છે. છેલ્લે એપ્રિલ, ૧૯૬૦માં સુરખાબ સાથે કચ્છના મોટા રણમાં સ્વ. ડો. સલીમ અલીએ તેમનું પ્રજનન નોંધેલ છે.

હરિયલનું આગમન

કચ્છમાં હરિયલ (Yellowfooted Green

Pigeon) અલભ્ય છે. અગાઉ તેની ફક્ત નોંધ કચ્છમાં થયેલ છે. એમ. કે. એસ. હનવંતસિંહજીએ તા.૩૦-૧-૮૦ના રોજ માતાના મઢમાં જોયેલ. ત્યાર બાદ ૨૨ વર્ષ પછી તેની કચ્છમાં નોંધ થયેલ. તા.૨-૧૧-૦૩ના રોજ માધાપર ખાતેના મારા ઘર સામેના પીપળાના ઝાડમાં પીપળાના ફળ ખાતું ૧ હરિયલ નજરે પડેલ. તે ૬-૧૧-૦૩ સુધી જોવા મળેલ.

અન્ય પક્ષીઓના અવાજની નકલ કરતો કચ્છીપિટ્ટો (Brown Rock Chat)

તા.૮-૨-૦૪ના રોજ મારા ઘર નજીક ટીવી એન્ટેના પર કચ્છી પિટ્ટો તેતરના અવાજની નકલ કરતો સંભળાયો. તા. ૧૫-૨-૦૪ના રોજ આ જ જગ્યાએ તે દરજીડાનો અવાજ કરતો સંભળાયો. તા. ૧૮-૨-૦૪ના રોજ તેને દરજીડો તથા સક્કરખોરાનો અવાજ કરતો સાંભળેલ.

ભૂકંપ બાદ અમુક મકાનો ખંડેર થઈ ગયા હોઈ આ પક્ષી નિયમિત જોવા મળે છે. સ્વ. ડો. સલીમ અલીની 'કચ્છના પક્ષીઓ' (૧૯૪૫) અંગેનું પુસ્તક તપાસતા આ પક્ષીની અન્ય પક્ષીઓ અવાજ કરવાની નકલ સ્વ. ડો. સલીમઅલીએ પણ નોંધેલ છે.

દેશી ગરુડ (Tawny Eagle) નો માળો.

છારી ઢંઢ નજીક પરદેશી બાવળના ઝાડ પર તા.૨૫-૧-૦૪ના રોજ દેશી ગરુડનો માળો જોયો, જે ઝાડ પર, ૧૦ ફૂટ ઊંચાઈ પર હતો, જેમાં ૨ ઈંડાં હતાં. માળા પર બેઠેલું પક્ષી અમારા આગમનથી ઊડી ગયેલ.

અલભ્ય નાની સંતાકૂકડી (Baillon's Crane), કચ્છમાં

નલિયામાં સુક્રો ડેમ નજીક તેની નદીમાં નાની સંતાકૂકડી શ્રી આર.ડી. જાડેજા તથા કવિ તેજે જોયેલ, તેથી મ.કુ.શ્રી હિમ્મતસિંહજી તથા નવીન બાપટ સાથે તા.૨૮-૨-૦૪ના રોજ સ્થળની મુલાકાત લઈ એક પક્ષીની નોંધ

કરી. આ અગાઉ કચ્છમાં તેની નોંધ ખારી નદી પર શ્રી નવીન બાપટે કરેલ. હું પણ તેને જોવા તા.૨૮-૩-૮૭ના રોજ ગયેલ. આમ ૧૬ વરસ બાદ ફરી પાછી તેની કચ્છમાં નોંધ થયેલ છે.

મારા ઘર આંગણે ટપૂસિયા

(Whitethroated Munia)નું પ્રજનન.

ટપૂસિયાનો સામાન્ય રીતે ખેતર, વાડી, પાદર તથા આછી કાંટામાં વસવાટ હોય છે. તે ઘરમાં જોવા મળતી નથી. પરંતુ મારો ઘરની ચાલીમાં લટકાવેલ સુતળીના નાના ઝુલામાં 'ટેડીબેર' બેસાડેલ, જેના પર તેમણે સફળ પ્રજનન કરેલ. 'ટેડીબેર' પર તેઓએ માળાની સામગ્રી લાદી તેમાં પ્રજનન કરેલ.

તા.૧૮-૮-૦૩ના રોજ એક પક્ષી માળાની સામગ્રી સાથે જોવા મળેલ. ત્યાર બાદ ક્યારે ઈંડાં મૂક્યા અને સેવ્યા તેનો ખ્યાલ ન રહ્યો, કારણ કે માળો ઊંડો હતો. પરંતુ તા.૧૦-૧૦-૦૩ના રોજ ૫ બચ્ચાં જોયા. મા-બાપે તેને તા.૨૦-૧૦-૦૩ સુધી માળામાં ખવડાવેલ. ત્યાર બાદ તા.૨૧-૧૦-૦૩ના રોજ બચ્ચાં બહાર આવેલ અને ઊડી ગયેલ. ફરી નજરે ચડેલ નથી.

તા.૩૦-૧૦-૦૩ના રોજ જોડી ફરી આવેલ અને 'કેબલ વાયર' પર 'મેટીંગ' કરતા જોવા મળેલ. એમ લાગેલ કે ફરી બીજું પ્રજનન કરશે. તા.૩-૧૧-૦૩ ના રોજ ફરી 'મેટીંગ' કરતા જોવા મળ્યા. તા.૪-૧૧-૦૩ના રોજ જૂના માળામાં માળાની સામગ્રી ઉમેરતાં પક્ષી જોવા મળ્યાં. તા.૨૦-૧૧-૦૩ના એમ લાગ્યું કે, માળામાં બચ્ચાં થઈ ગયેલ છે. તા.૨૨-૧૧-૦૩થી ૪-૧૨-૦૩ સુધી મા-બાપ તરફથી ખવડાવવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી. તા.૩૧-૧૨-૦૩ના રોજ ૬ બચ્ચાં માળા બહાર આવેલા. તા. ૮-૧૨-૦૩ના રોજ તેઓ ચાલ્યા ગયા.

તા.૧૮-૧૨-૦૩ના રોજ ફરી જોડી મેટીંગ કરતી જોવા મળેલ. તારીખ ૧૮-૧૨-૦૩ થી ૨૭-૧૨-૦૩ સુધી માળામાં સામગ્રી નાખવાનું ચાલુ રહેલ. આ અગાઉના બંને પ્રજનનમાં માળાનું પ્રવેશ દ્વાર આગળ તરફ રાખેલ અને

આ ઋતુ શિયાળાની હોઈ માળાનું પ્રવેશદ્વાર પાછળ રાખેલ, જેથી નાના બચ્ચાંને ઠંડી લાગે નહિ. નાનકડા પક્ષીઓમાં કેટલી આવડત!

તા.૧૦-૧-૦૪ના રોજ માળામાંથી બચ્ચાંનો અવાજ સંભળાયો. તા. ૧૫-૧-૦૪ થી ૨૨-૧-૦૪ સુધી બચ્ચાંને ખવડાવવાની પ્રવૃત્તિ ચાલેલ. તા. ૨૨-૧-૦૪ના રોજ ચકલી તેને હેરાન કરતી નજરે પડેલ, જેથી ચારમાંથી એક બચ્ચું જમીન પર પડી જવાથી મૃત્યુ પામેલ. ચકલીની (House Sparrow) કનડગત તા.૨૬-૧-૦૪ સુધી ચાલુ જ હતી. તા. ૨૬-૧-૦૪ના રોજ બચ્ચાં ઊડી ગયેલ.

આમ ચાર માસના ગાળામાં એક જોડીએ ત્રણ વખત પ્રજનન કરેલ. ત્રણ વખતે સામાન્ય રીતે ૩૫ થી ૪૦ દિવસમાં મેટીંગથી બચ્ચાં ઊડી જવાની પ્રક્રિયા થઈ ગયેલ. માળામાં રૂ, ઘાસ, દોરી, વગેરેનો ઉપયોગ થયેલો જણાયેલ. બચ્ચાંને તે સીધી જીવાત ખવડાવતાં નથી, પરંતુ તેણે ખાધેલ ખોરાકમાંથી બનેલ પ્રવાહી તેઓ ખવડાવે છે.

છારીઢંઢ પર પક્ષીગણતરી

તા. ૩૦-૫-૦૪ના રોજ જંગલખાતા તરફથી છારી ઢંઢ પર પાછીના પક્ષીઓની ગણતરી કરવામાં આવેલ. મારા જૂથમાં નીચેનાં અગત્યનાં પક્ષીઓની નોંધ થયેલ. મારી સાથે આઈ. આઈ. દરવાડિયા તથા રાયસિંહજી રાઠોડ હતા.

લાલડોક ચંચળ (Red necked Phalarope)

૩ - ઉનાળુ પોશાકમાં

૧ - શિયાળુ પોશાકમાં

સામાન્ય રીતે ઉનાળુ પોશાકમાં આપણે ત્યાં આ યાયાવર પક્ષી જોવા મળતું નથી.

મોટાં હંજ, બચ્ચાં સહિત (Greater Flamingo) ૫૦૦

નાનાં હંજ, બચ્ચાં સહિત (Lesser Flamingo) ૭૦૦

ભગતડાં (Coot) ૨૦૦

કાળીપૂંછ ગડેરા (Blacktailed Godwit) ૮૦૦

વાધોમડી (Slenderbilled Gull) ૫૦

નીલ જલમુરઘો (Purple Moorhen) ૩૦

ઊલટીચાંચ (Avocet)	૧૦	દેશી ઝુમ્મસ (Tawny Eagle)	૧
ખલિલી (Curlew)	૧૦	સાપમાર (Short-toed Eagle)	૧
ગજપાંઉ (Blackwinged Stilt)	૪૦	અગન ચંડૂલ (Redwinged Bush Lark)	
ટિટોડી (Redwattled Lapwing)	૪૦	(ડીસપ્લે કરતા)	૦૩
મોટી વાબગલી (Caspian Tern)		બદામી રણ ગોધલો (Indian Courser)	૦૨
(અમુક ડીસપ્લે કરતી હતી)	૪૦	નાનો ચંડૂલ (Syke's Crested Lark)	૦૪
કાશ્મીરી વાબગલી (Whiskered Tern)	૩૦	કાળો તેતર (Black Partridge)	૦૧
મોટો કાજિયો (Large Cormorant)	૦૪		
નાની ઢોંગીલી (Lesser Sand Plover)	૦૮		
ધોળી કાંકણસાર (White Ibis)	૧૫		
પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork)	૦૨		
નાનો કીચડિયો (Little Stint)	૫૦		
નાની ડૂબકી (Dabchick)	૦૨		
મોટો ધોળો બગલો (Large Egret)	૦૧		
ધોળો બગલો (Median Egret)	૦૬		
નાનો ધોળો બગલો (Little Egret)	૫૦		
નડી બગલો (Purple Heron)	૦૨		

શાંતિલાલ વડ

જૂના વાસ, મંદિરવાળો ખાંચો, માધાપર, ભુજ-૩૭૦૦૨૦

ખીજડિયામાં જળહણની મોટી સંખ્યા

તા. ૨૫-૧૦-૦૩ના રોજ ખીજડિયાની મુલાકાત લીધી. ૧૧૮ જળહણ (Skimmer) જોયા. એ સિવાય ૩ અબલખ (Oystercatcher) જોયા. બહારથી આવતાં પક્ષી શરૂઆતમાં બોલે પછી મૂંગા થઈ જાય, એટલે બહારથી આવતા પક્ષીનું શરૂઆતમાં જ 'રેકોર્ડીંગ' કરવા નીકળવું પડે. ૩-૧૧-૦૩ના રોજ ખીજડિયાની મુલાકાત લેતા, જાંબુડા 'વૉચ ટાવર' સામે ૧૮૩ જળહણ જોયા. તા. ૨૮-૧૦-૦૩ના રોજ નરારા ટાપુ (વાડીનાર, જિ.જામનગર) ઉપર લગભગ ૧૫૦ થી ૨૦૦ શંખલા (Crab Plover)નું ટોળું જોયું. ખીજડિયાના જંગલ ખાતાના સિધીયાભાઈના માર્ગદર્શન હેઠળ તેનું 'રેકોર્ડીંગ' થયું. તા. ૧૪-૧૨-૦૩ના રોજ મારા મિત્ર ડો. મુકેશ સામાણી આવેલ હતા, તેની સાથે માંડવી (જિ. સુરત)ની મુલાકાત લીધી. હરિતનીલ (Verditor Flycatcher), સાપમાર (Short-toed Eagle), ધોતી (Hobby), દૂધરાજ (Paradise Flycatcher), ભીમરાજ (Racket-tailed Drongo) સિવાય ઘણાં પક્ષી જોયાં. તા. ૧૧-૨-૦૨ના રોજ મારા મિત્ર ભરત પટેલના ખેતરના તળાવમાં 'વોટર રેઈલ' (Water Rail) જોવા મળી, જેનું વિરલ પ્રજાપતિએ 'વિડિયો રેકોર્ડીંગ' કર્યું અને રાજેશ જાદવે સારી 'ફોટોગ્રાફી' કરી. છેલ્લા ત્રણ વર્ષ થયા, નિયમિત શિયાળુ મુલાકાતી છે.

મુકેશ ભટ્ટ,

૧૦૧, ધરતા એપા. પાસે, ચંદન પાર્ક પાસે, સીટી લાઈટ રોડ, સુરત.

બધા જૂથોને ધ્યાનમાં લઈએ તો ૪૦ જાતનાં ૧૦૦૦૦ પક્ષીની ગણતરી થયેલ.

દેવીસર તળાવ પર પક્ષીનિરીક્ષણ નોંધ તા.૩૦-૫-૨૦૦૪ના રોજ દેવીસર ડેમ (તા. નખત્રાણા) પર નીચેનાં પક્ષીઓ જોયેલ.

સર્પત્રીવ (Darter)	૦૧
મોટી શિયાળુ ડૂબકી (Great Crested Grebe)	૦૫

નલિયા ખાતે પક્ષીનિરીક્ષણ નોંધ તા. ૨૨-૫-૦૪ના રોજ નલિયા ઘાસિયા પ્રદેશમાં શ્રી આર. ડી. જાડેજા (આર.એફ.ઓ.) તથા કવિ 'તેજ' સાથે નીચેનાં પક્ષીઓ જોયા.

ધોરડ (Great Indian Bustard)	૧ માદા
	૧ નર (સાથે નહિ)

Birding from a Train - Bhuj to Ahmedabad

On 19th February 2004, I was travelling by train from Bhuj (dep. 11.05 am) to Jaipur via Ahmedabad. The train compartment was virtually empty. I got good time to watch birds from the train. It took almost 7 hours to reach Ahmedabad. Birding from the window was memorable. I am hereby reporting the sightings of Sarus Cranes, Common Cranes, Black-shouldered Kites, Kestrels, Rosy Pastors etc.

As the train pulled from Bhuj to the Little Rann, bird sightings were made, reported with the names of the places, as below :

1. Near the Hadkia ni naal (Surajbari bridge) 300 Western Reef Herons and a few Painted Storks. On the edge of the Rann about 2000 Short-toed Larks were seen in a flock.
2. Vadharva to Khakrechei area 7 Black-winged Kites and one Kestrel.
3. From Halvad to Dhrangadhra area 2 Black - winged Kites and one Kestrel.
4. Dhrangadhra to Sadala area 4 Sarus Cranes and 7 Common cranes near a fresh water body. 23 Red Turtle Doves and one Indian Roller.
5. Sanand Pond - 2 Sarus Cranes
6. Jakhvada Village - 300 Rosy Pastors
7. Virochannagar Railway Station - 20 Spotbilled Ducks
8. Sadala area 800 Rosy Pastors (Roosting flock), 3 Black-winged kites.

All along the journey, the invasion of Gando Baval *Prosopis juliflora* was observed. Many good patches of *Salvedora persica* were seen from Bhachau to Dhrangadhra area.

The sightings of Black-winged Kites

and Sarus cranes from the train was delightful. The absence of any soaring raptors or Vultures was noted all the way.

The district of Kutch and adjoining area are place of International Ornithological Importance. I always look forward to spend my days and years in this area.

J.K.Tiwari

jugalt2000@yahoo.com

New Species of Bird Recorded in Bhavnagar

On 24th of May, 2004 my friends, Divyesh Bhatt and Hiren, came to my house late in the evening with a most interesting bird which they had collected in Victoria Park on the coast of the little lake called Krishnakunj.

My Friends and I visit the Park quite often to study the breeding habits of the Striped Hyeana, and the Porcupine. Both these species are nocturnal and we study their dens and movements around their dens. While returning to their respective homes my friends came across this bird along the grassy shores of the small lake.

It was still and when released took shelter under a table. We took video film of the living bird and later Divyesh Bhatt took Photographs. It was quite late in the evening but still we were able to see and study the plumage and the anatomy of the bird. Nearest resemblance to Heuglin's Courser (*Hemerodromus cinctus*) was noticed. However looking closely at the Photographs taken by Divyesh and studying the video taken by myself, this bird - also a Courser was confirmed to be an immature Temminck's Courser (*Cursoria Temminckii*). This bird inhabits drier parts of South Africa and similar topography in Rhodesia, Sudan, and drier parts of Angola. It

is a nocturnal bird and frequently found by the roadside.

Shivbhadrasinhji
Bhavvilas, Bhavnagar

શું કરવું?

આશરે ત્રણ વર્ષ પહેલા નેચર ક્લબ, સુરતના સાત મિત્રો ભેગા મળી મિત્ર વિનીતના ઘરની સામે પનરવા (coral tree)નાં વૃક્ષો વાવ્યા હતાં. આ વૃક્ષો અમે ખાસ કરીને ફૂલોમાંથી રસ ચૂસનારા પક્ષીઓને આકર્ષિત કરવા માટે વાવ્યા હતાં. હાલમાં આ વૃક્ષો પર સિપાહી બુલબુલ, હરિયો બુલબુલ, પરચંગી શક્કરખોરો તથા કાબરને નિહાળીએ છીએ.

૧૬ ફેબ્રુઆરીના રોજ અમે પનરવાનાં વૃક્ષોની બાજુના બાવળો પર પરચંગી શક્કરખોરાનો માળો જોયો. શક્કરખોરાની પ્રવૃત્તિઓ જાણવા માટે દૂરથી તેની પર નજર રાખી અને 'વિડિયો શૂટિંગ' પણ કર્યું. ૨૫ ફેબ્રુઆરીના રોજ સવારે ચાર ચકલીઓએ શક્કરખોરાના માળાને તોડવાની શરૂઆત કરી. અમારી નજર પડતા અમે ચકલીઓને ભગાડવાનો પ્રયાસ કર્યો પણ ત્યાં સુધીમાં તો માળાને પીખી નાખવામાં આવ્યો હતો. માળામાં જ્યાં સુધી ઈંડું હતું ત્યાં સુધી શક્કરખોરાની જોડી ચકલીઓની સામે લડતી રહી, પરંતુ ઈંડું ચકલીઓ દ્વારા ફોડ્યા બાદ તેઓ ઊડી ગયા. આવા સમયે આ પક્ષીઓનું શું કરવું?

વિરલ પ્રજાપતિ

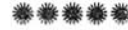
એસ.વી.આર.કોલેજ, મુ.પો.ભરથાણા સુરત-૭

પાલીતાણા પાસે નાનું ગીર?

પાલીતાણાના શેત્રુંજી નદીના પાછળના ભાગમાં થોડાક સમયથી આઠેક સિંહોએ પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવ્યું છે. ત્યાં 'હિપા વડલી' નામની સરસ જગ્યા છે. સાસણગીર જેવું જ સ્થળ છે. ઘાસ, ઝાડી ઝાંખરાં, વોંકળામાં થોડુંપાણી! મારા મિત્ર ઈન્દ્ર ગઢવી સાથે તા.

૩૧-૧૦-૦૩ના રોજ જવાનું થયેલ. બપોરે જમ્યા બાદ હું તથા મારી પત્ની તથા બંને બાળકો સાથે થોડું પાણી હતું તે બાજુ આંટો મારતો હતો ત્યાં નીલપંખો (Blacknaped Blue Flycatcher) ખૂબ જ સરસ રંગોમાં તથા 'વ્હીસલીંગ' કરતો જોવા મળ્યો. આ ઉપરાંત અધરંગ (Tickle's Blue Flycatcher), નીલકંઠી (Bluethroat), થરથરો (Redstart), મોટો લટોરો (Grey Shrike) તથા, પચનક લટોરો (Baybacked Shrike) જોવા મળ્યા. થોડા વાંસનાં ઝાડ હોવાથી એની હાજરી હશે.

ઘોઘા તાલુકામાં શિકારી પક્ષીઓની નોંધ

તા. ૧૦-૧-૦૪ના રોજ ઘોઘા તાલુકાના કરેડા તળાવ જતો હતો ત્યારે રસ્તામાં પીપળિયા પૂલ પાસે તાર ઉપર ધોતી (Hobby) બેઠેલી જોઈ. ઉપર આકાશમાં થોડાં શિકારી પક્ષીઓ ઊડતાં હતાં, તે દૂરબીનથી જોતો હતો. ત્યાં જ એક કાળુ ગીધ (Cinereous Vulture) ઊડતું પસાર થતું જોયું. (નોંધ : આ અગાઉ થોડા દિવસો અગાઉ એક ઘવાયેલ કાળુ ગીધ કોઈએ પકડીને મારા મિત્ર ઈન્દ્રને સંભાળ માટે આપ્યું હતું.)

આ ઉપરાંત સાપમાર (Short-toed Eagle), ટીસો (White-eyed Buzzard) તથા કપાસી (Blackwinged Kite) પણ જોવા મળ્યાં.

દર્શન અંધારિયા

૮૮૦ - એ, મહિલા કોલેજ પાછળ, ભાવનગર- ૩૬૪૦૦૧

ગિરનારી કાગડા (Jungle Crow) નું કૌશલ્ય!!

તા. ૬-૧-૦૩ થી ૨૬-૧-૦૩ દરમિયાન મૈસુર (કર્ણાટક રાજ્ય) ખાતે 'રીફેશર કોર્સ' માટે જવાનું બન્યું. બપોરે ચાના વિરામ સમયે, પ્રાણીશાસ્ત્ર વિભાગ પાસે એક કાગડો ખૂબ ઉતાવળમાં ભાગદોડ કરતો જણાયો. સ્વભાવિક

જ ત્યાં ધ્યાન પરોવાયું. નજીકમાં આવેલા Applied Botany Dept. પાસે પ્રયોગશાળામાં વપરાયેલ ઊંદરો ફેંકવામાં આવેલા, જેને કાગડો જુદાં જુદાં વૃક્ષોની બખોલમાં છુપાવી રહ્યો હતો. ખોરાક છુપાવી રાખવાની કાગડાની વૃત્તિ વિશે હું અજાણ હતો તેથી ભાવનગર પરત આવીને મિત્ર ઈન્દ્ર ગઢવીને આ વિશે જણાવ્યું. ઈન્દ્રભાઈના મત પ્રમાણે લટોરા (Shrike)માં આ પ્રકારની વર્તણૂક જોવા મળે છે, પરંતુ કાગડામાં આવું અવલોકન જાણમાં નથી. આપનો અભિપ્રાય લખવા વિનંતી.

(‘વિહંગ’ સળંગ અંક : ૮, ગ્રીષ્મ ૨૦૦૦, શ્રી અનવરખાન બાબીની નિરીક્ષણ નોંધ ‘ચતુર કાગડો’ આ સંદર્ભમાં ધ્યાનમાં લેવી. -સં.)

આશિષ શુક્લ

૨૨, પી. પી. ઈન્સ્ટી. ઓફ સાયન્સ, ભાવનગર

કચ્છના નાના રણમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

૩૦-૧-૦૪ થી ૨-૨-૦૪ દરમિયાન ભાવનગરથી અમે પાંચ મિત્રોએ (ઈન્દ્ર ગઢવી, હરભદ્રસિંહ સરવૈયા, બ્રહ્મશ દવે, રૂચી દવે, નંદિતા મુની) કચ્છનાં નાના રણમાં જવાનો કાર્યક્રમ બનાવ્યો. ઘુડખર અભયારણ્યના શ્રી ક્ષત્રિય સાહેબ (ACF)ની મદદથી અમને ટિકરથી ઝિંજીવાડા વચ્ચેના વિસ્તારમાં ફરવાનો મોકો મળ્યો. બે દિવસમાં કુલ ૯૬ જાતિનાં પક્ષીઓ જોયા, જેમાં ૨૨ જાતિ પાણીકાંઠાનાં પક્ષીઓની હતી. કેટલાક અગત્યનાં ધ્યાન ખેંચે તેવાં નિરીક્ષણો આ પ્રમાણે હતાં.

ટિલોર (Houbara) ૬, એક જૂથમાં પાંચ અને તેનાથી અડધો કિ.મી દૂર અન્ય એક (સ્થળ: ઓડું,) લગગડ (Laggar Falcon) ૧ (ટુંડી ટાવર પાસે), ગુલાબી પેણ (Rosy Pelican) ૧૨૫, રૂપેરી પેણ (Dalmatian Pelican) ૯, ગોરિયો ગંદમ (Greynecked Bunting) ૪, કુંજ (Common Crane) ૧૨૫, કરકરો (Demoiselle Crane) ૧, સારસ (પુખ્ત) ૩ (એક પક્ષી સંવનન નૃત્ય કરતું જોવા મળ્યું. પાણીથી ખાસ્સા દૂર, નરાડી વિસ્તારમાં ઘાસની વીડીમાં હતાં.), શ્વેત નેણ ટીસો (White-

eyed Buzzard) ૦૨, ગીધ (Whitebacked Vulture) ૨૧ (ટુંડી ટાવર, બજાણા પાસે)

ભાવનગર જિલ્લામાં પક્ષીનિરીક્ષણ

મેં અને વિશુભા રાઓલે તા. ૧૨-૨-૨૦૦૪ના રોજ વેળાવદર ખાતે એક કાળો ઢોંક (Black Stork) જોયો. આ અગાઉ ૨૦-૧૨-૦૩ના રોજ ૮ કાળા ઢોંક જોવા મળ્યા હતા.

૧૫-૨-૦૪ના રોજ નીચે મુજબ ત્રણ ડેમ ઉપર પક્ષી નિરીક્ષણ કર્યું :

સુખભાદર ડેમ :

રાજહંસ (Barheaded Goose) ૧૨, ભગવી સુરખાબ (Ruddy Shelduck) ૩, ગયણા (Shoveller) ૬, નાની મુરઘાબી (Common Teal) ૯, મોટો ચકવો (Great Stone Plover) ૩, પીળી ચાંચ ઢોંક (Painted Stork) ૧, વગેરે પક્ષી હતાં. પાણી ખૂબ ઓછું (અંદાજે ૫૦ મી. x ૨૫ મી. વિસ્તારમાં હશે) હતું.

કાળુભાર ડેમ :

ગુલાબી પેણ ૧૧૦૦, રૂપેરી પેણ ૧, રાજહંસ ૩૬, ભગવી સુરખાબ ૨, નાની સિસોટી (Lesser Whisting Teal) ૭, સિંગપર (Pintail) ૫૮, ગયણા ૬, કુંજ (Common Crane) ૯૩, ચમચા (Spoonbill) ૫૦, નાની મુરઘાબી ૫૦, મોટી ચોટીલી ટૂંકી (Great Crested Grebe) ૧, રાખોડી કારચિયા (Common Pochard) ૫, પિયાસણ (Wigeon) ૩૦, વગેરે.

આંબલા તા. શિહોર નું તળાવ: (ખૂબ ઓછું પાણી હતું)

ભગવી સુરખાબ ૪૫, નાની મુરઘાબી ૨૦, રાખોડી કારચિયા ૧૨, કાબરી કારચિયા (Tufted Pochard) ૨, ટિલીયાળી બતક (Spotbilled duck) ૩, સિંગપર (Pintail) ૧૫, જોવા મળ્યાં.

ઉપરોક્ત ત્રણે જળાશયો ઉપર પક્ષીનિરીક્ષણ વખતે મારી સાથે પ્રા. હરભદ્રસિંહ સરવૈયા અને શ્રી વિકાસ ત્રિવેદી પણ હતા.

તા ૨૯-૦૨-૦૪ના રોજ ભાવનગર કુંભારવાડા

ખાતે હું, પ્રવિણસિંહ ડોડિયા અને રાજેશ ગોહેલ પક્ષીનિરીક્ષણ માટે ગયા. ત્યાં નીચે મુજબ પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં.

નાનાં હંજ (Lesser Flamingo) ૨૫૦૦ (તેમાં ૨૦-૨૫ જેટલા અપુષ્પ હતાં), ભગવી સુરખાબ ૩૫, નાની મુરઘાબી ૧૦, ટિલીયા (Ruff) ૨૦૦, સફેદ ઢોંક (White Stork) ૨, ગયણા (Shoveller) ૩૦, ભગતડાં (Coot) ૧૦, પિયાસણ (Wigeon) ૨, વગેરે પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં.

ઈન્દ્ર ગઢવી

પ્રાણીશાસ્ત્ર વિભાગ, સર પી. પી. ઈન્સ્ટી. ઓફ સાયન્સ, ભાવનગર

યાસ, પોપટ, ચીબરી..

વસંત ઋતુની શરૂઆતમાં મારી વાડીમાં, પંખીઓનાં પ્રજનનની શરૂઆતનું મેં વર્ણન કરેલ. મારા મકાન સામેના સૂકા નાળિયેરીના ઝાડની ટોચ પર યાસ (Indian Roller) અને થોડે નીચે પોપટ (Rose-ringed Parakeet)ના માળાનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. યાસનું માળા બનાવવાનું અને સંવનન કાર્ય ચાલુ હતું. દરમિયાનમાં પોપટની માદાએ ઈંડાં મૂકી તે સેવવાનું ચાલુ કર્યું. પરંતુ, ઉપરનાં પાડોશી પંખીઓને એ જ ઝાડ ઉપર બીજા પક્ષીઓની હાજરી ગોઠતી ન હતી અને તેણે વારંવાર પોપટના માળાના પ્રવેશદ્વાર પર બેસી, અંદર બેઠેલા પંખી પર ચાંચ વડે પ્રહાર કરવાની કોશિશ ચાલુ રાખી. દરમિયાનમાં એક રાત્રે ચીબરી (Spotted Owlet)ની એક જોડીએ પોપટને નસાડી મૂક્યો અને તેના માળાનો કબજો લઈ લીધો. બીજે દિવસે નવા પડોશીઓને જોતાં જ યાસ દંપતિ ખૂબ જ ઉશ્કેરાઈ ગયું, અને તેઓ “ચાચા કેર કેર” જેવા ઊંચા કર્કશ અવાજો કરી સતત હુમલો કરવા લાગ્યા. આખરે તેમણે ચીબરીને નસાડી મૂકી એ માળાનો કબજો પોતે લીધો. હવે યાસનું એક બચ્ચું ઊછરીને માળમાંથી બહાર નીકળી ગયું છે અને તેના માબાપ તેને જીવાત પકડી ખવડાવે છે. એ બચ્ચું અમુક સમય સુધી બહાર ઝાડ પર બેસી વારંવાર માળામાં પ્રવેશે છે. સામાન્ય રીતે એક વખતે માળો છોડ્યા પછી પંખીઓનાં બચ્ચાં તેમના માળામાં ફરી વાર પ્રવેશતાં નથી, પણ આ યાસ તેમાં અપવાદ રૂપ છે. તેનું કારણ એ હોઈ શકે કે આ પંખી ઘણું

જ આક્રમક છે અને પોતાના માળાની સમીપ કોઈ પણ બીજાં પંખીઓને જવા દેતું નથી, તેથી બચ્ચાંને કોઈ પ્રકારનો ભય રહેતો નહિ હોય.

ઉપરોક્ત બાબતો વિશે એટલે લખ્યું છે કે, એક તો કુદરતનાં સમીકરણો કેવી રીતે બદલાઈ શકે તેના એ દાખલારૂપ છે. બીજું એ કે, પંખીઓના વર્તણૂક (behaviour)નો જેટલો અભ્યાસ કરવામાં આવે તેટલી તે વિષેની વધારે જાણકારી મેળવી શકાય. પંખીઓના અભ્યાસની કોઈ સીમા હોતી નથી. ચીબરી, મારા પાડોશીના નાળિયાવાળા છાપરાં નીચે રહેતી હતી, પરંતુ ધરતીકંપમાં એ મકાન ક્ષતિગ્રસ્ત થતાં તેને પાડી દેવામાં આવ્યું. હવે મારા મકાનની દક્ષિણ તરફ એક લીંબાડાની ડાળ પર મેં એક ખોખું બાંધ્યું છે, તેમાં તે રહે છે.

મ.કુ. હિંમતસિંહજી,

જયુબિલિ ગ્રાઉન્ડ, ભુજ-૩૭૦૦૦૧

શકરા વડે મોરના બચ્ચાંનો શિકાર

તા. ૧૮-૧૧-૦૪ના રોજ મારા ઘર પાસે, ગટરના પાણીથી ભરાએલ ખાબોચિયામાં મેં કાળી કાંકણસાર (Black Ibis)ને એક નાનો સાપ ખાતાં જોઈ. કદાચ તે નાગ (Cobra) હતો, પરંતુ પાકી ખાતરી ન થઈ શકી. કાળી કાંકણસાર તેને પકડીને સીધેસીધો ગળી જ ગઈ.

જૂનાગઢના સકકરબાગ સફારી પાર્કમાં મારા મિત્ર રાજન જાદવ સાથે ફરતો હતો ત્યારે મોરનાં ત્રણ બચ્ચાં બાવળ ઉપર બેઠેલા અમે જોયા. ત્યાં અચાનક શકરો (Shikra) આવ્યો અને એક બચ્ચાંને પગમાં પકડીને લઈ ગયો. ઢેલ પાછળ પડી પણ અમને જોઈને થોભી ગઈ. (મોરના બચ્ચાંનું કદ લખવાની જરૂર હતી. બચ્ચાં બાવળ ઉપર બેઠેલ હતા, એટલે તેતર જેવડા તો સહેજે હશે, એવું અનુમાન થઈ શકે લા.)

રાજદીપ ઝાલા

રામનિવાસ, ૩૮/બી, પર્લ્સકુટિર સોસાયટી, મેઈન રોડ, રાજકોટ-૧

સારસ વૉચ

❁ તા. ૩૦-૫-૨૦૦૪ના રોજ ભીમસર ઝીલ (તા. નખત્રાણા) ખાતે સારસની જોડી જોઈ. મારી સાથે હતાં : શ્રી નવીન બાપટ, શ્રી ત્રિલોચન છાયા, શ્રી અચિન પોમલ, શ્રી કમલ ભટ્ટ, શ્રી ઈબ્રાહીમ દરવાડિયા અને શ્રી

જયસિંહ પરમાર.

શાંતિલાલ વરુ

ગીધ પર જાપતો

❁ - તા. ૧૯-૧૦-૨૦૦૩ના રોજ છારી ઢંઢ ખાતે ૧ સફેદપીઠ ગીધ (Whitebacked Vulture) જોયેલ

- તા. ૨૧-૧૦-૨૦૦૩ના રોજ નલિયા ખાતે ૧ સફેદપીઠ ગીધ જોયેલ.

- તા. ૪-૦૧-૨૦૦૪ના રોજ રુદ્રમાતા ડેમ પર ૨ બદામી ગીધ (Griffon Vulture) જોયેલ. તે જ દિવસે માધાપરમાં ૨ ગિરનારી ગીધ (Longbilled vulture) જોયેલ.

- તા. ૨૨-૨-૨૦૦૪ના રોજ કુરનખાતે ૧ બદામી ગીધ (કચ્છમાં, મોટા રણ નજીક) જોયું. આજ દિવસે કાળા ડુંગર પર ૧ ગીધ જોયું જે ગિરનારી ગીધ હોય તેમ લાગ્યું.

- તા. ૨૯-૨-૨૦૦૪ના રોજ નલિયાના ધાસિયા પ્રદેશમાં ૨ સફેદપીઠ ગીધ જોયેલ.

- તા. ૨૨-૦૫-૨૦૦૪ના રોજ નલિયા ધાસિયા પ્રદેશમાં સફેદપીઠ ગીધ (Whitebacked Vulture) ૨ તથા ગીરનારી ગીધ (Longbilled Vulture) ૧ જોયાં.

શાંતિલાલ વરુ

ગીધની સારવાર

❁ ૧૫મી ફેબ્રુઆરી સવારે ૭ વાગ્યે મિત્રનો ફોન આવ્યો. “મારા ઘર ઉપર ગીધ છે.” ઝડપથી તેના ઘરે જઈ દૂરથી જોતા ગીધ બિમાર હોય એવું લાગ્યું અને કાગડાઓ પણ તેને હેરાન કરતા હતા. અડધો કલાકની અંદર નેચર ક્લબ, સુરતના ત્રણ મિત્રો ભેગા થયા અને તેને પકડી સારવાર કરવાનો નિર્ણય કર્યો. ગીધ થોડું ઊંડી શક્તું હતું, પરંતુ એક ઝાડથી બીજા ઝાડ પર અને તેની નજીક પહોંચતા જ તે ઊંડીને બાજુના ઝાડ પર બેસતું. અમે મિત્રો, આશરે ૧૫ વૃક્ષો પર ચડ્યાં પણ ગીધ હાથમાં ન આવ્યું. કાગડાઓની હેરાનગતિ ચાલુ જ હતી. આખરે થાકીને બપોરે એક વાગ્યે એક પ્રયત્ન હજુ કરવાનું વિચાર્યું અને અમે સફળ રહ્યાં. પકડ્યા બાદ તપાસ કરતાં જાણવા મળ્યું કે તેની ડાબી પાંખમાં પતંગના દોરાને લીધે ઊંડો ઘા થયો હતો. હાલમાં ગીધની સારવાર થઈ રહી છે. આવી રીતે દર વર્ષે ઉત્તરાયણના સમયે ભારતભરમાં હજારો પક્ષીઓ ઘાયલ થાય છે અને મૃત્યુ પામે છે.

વિરલ પ્રજાપતિ

પત્ર-સેતુ

❁ પક્ષીઓના બચાવ માટે અભિયાન સુરત શહેર નજીક પાણી પુરવઠા ખાતાનું ગવિયર

તળાવ છે. ૧૦ વર્ષ પહેલાં ઘણા યાયાવર પક્ષીઓ માટે આશ્રયસ્થાન હતું. પરંતુ હાલના સમયે મોટા પાયે શિકાર,

વિસ્તૃતિકરણ તથા માછીમારીને લીધે પક્ષીઓની સંખ્યા ઘણી ઘટી ગઈ હતી. આ સંદર્ભે નેચર ક્લબ સુરતે જાગૃત થઈ આ તળાવની પક્ષીસૃષ્ટિને બચાવવાનું બીડું ઝડપ્યું છે. આ અભિયાનમાં તળાવની ફરતે ૭ કૂટ ઊંચી 'ચેઈન લીન્ક ફેન્સીંગ' કરી, દેખરેખ માટે માણસ રાખવામાં આવ્યો છે. ઉપરાંત, તળાવની ફરતે પક્ષીઓને ખોરાક અને રહેઠાણ મળી રહે એવાં વૃક્ષો વાવવામાં આવી રહ્યા છે. પનરવો (Coral tree), શિરીષ (Rain tree) વાંસ (Bamboo), શિમળો (Silk Cotton), પેલ્ટોફોરમ વગેરે વૃક્ષો વાવ્યાં છે. અમારી ઈચ્છા આ સ્થળને 'પ્રકૃતિ ઉદ્યાન' તરીકે વિકસાવવાની છે. ભવિષ્યમાં અહીં 'વૉય ટાવર' પણ ઊભો કરવો છે, જેથી સરળતાથી પક્ષીનિરીક્ષણ થઈ શકે.

તા. ૨૬-૫-૦૪ના રોજ મેં અહીં ૧૧૦ નાની સિસોટી બતક (Lesser Whistling Teal), ૪ ટીલીયાળી બતક (Spotbill duck), ૨૦ ભગતડાં (Coot), ૩૦ નાના કાજિયા (Little Cormorant), ૧૧ શ્વેતપાંખ જલમાંજર (Pheasant tailed Jacana), ૨૦ કાળા જલમાંજર (Bronzwinged Jacana) તથા ૨૫ નડી બગલા (Purple Heron) જોયા હતાં.

વિરલ પ્રજાપતિ (નેચર ક્લબ સુરત)

મુ.પો ભરથાણા વાયા, એસ.વી.આર કોલેજ, સુરત - ૩૯૫૦૦૭

દૂધરાજ રંગ અવશ્ય બદલે છે

શિશિર ૨૦૦૪નો અંક જેની ચાતકની માફક રાહ જોઈ તે આખરે મળ્યો અને તેમાં મિત્રોનાં લખાણો વાંચી આનંદ થયો. શ્રી ઉદય વોરા મારા જૂના મિત્ર છે. તેમની નિકટથી ઓળખાણ જ્યારે તેઓ કચ્છમાં ફરજ બજાવતાં હતા ત્યારથી થઈ. તેમના માટે મને ઘણું જ માન છે, એ ભાગ્યેજ લખવાની જરૂર હોય. આપણા રાજ્યમાં પર્યાવરણ, પશુપક્ષીઓ અને સામાન્ય રીતે કુદરતની પ્રક્રિયામાં રસ ધરાવતા જંગલ ખાતાના અધિકારીઓ આંગળીઓના ટેરવે ગણાય તેટલા છે.

ભાઈ ઉદય વોરાએ દૂધરાજ (Paradise Flycatcher) વિશે સવાલ કર્યો છે. પહેલા તો નર, તપખિરિયો રંગ ત્રણચાર વર્ષે અવશ્ય બદલે છે. એ રંગવાળા નર પ્રજનન કરતાં હોય છે. E.C Stuart Baker તેમના પુસ્તક Fauna Of British India Vol. IIમાં, પાના નં. ૨૬૫ પર જણાવે છે કે, 'Males breed freely both in this plumage and in the next' (તપખિરિયા રંગના નર વ્યાપક પ્રમાણમાં પ્રજનનમાં હિસ્સો આપે છે).

પ્રજાતિ *Terpsiphone p ceylonensis*નો ગુજરાત પહોંચવાનો સંભવ ઘણો ઓછો યા નહિવત્ છે.

ભાઈ વોરાએ ટાટાના અગરોના વિસ્તારમાં વાધોમડી(Slenderbilled Gull)નાં ૧૮થી ૨૦ બચ્યાં જોયા હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પરંતુ એ જણાવતા નથી કે તેમના કદ કેટલા હતાં અને પુષ્ક વયની ધોમડી ત્યાં હતી કે નહિ. આટલી વિગત જણાવી હોત તો વધુ ઉપયોગી થાત.

મ.કુ. હિમંતસિંહજી,

જ્યુબિલિ ગ્રાઉન્ડ, ભુજ

ગજનન ભટ્ટ: પંખીલેખના

પરા પુરોગામી

પંખીઓ વિશે ગુજરાતી ભાષામાં લખનારાઓમાં શ્રી હરિનારાયણ આચાર્ય 'વનેચર' સૌથી પહેલા, એવું વિધાન 'વિહંગ'માં તેમના વિશેના મારા લેખમાં મેં કરેલ. અગાઉના વખતમાં હાઈસ્કુલોમાં 'સ્કાઉટીંગ'ની પ્રવૃત્તિ ચાલતી. તેના વિશેનું એક પુસ્તક મારા ઘરમાં મેં નાનપણમાં જોયેલું. તેમાં પંખીઓ ઉપર શ્રી ગજનન ભટ્ટનો એક લેખ મેં વરસો પહેલાં વાંચેલો. શેના વિશે તે હતો એ યાદ નથી રહ્યું. આ એક લેખના આધારે મારા લખાણોમાં મેં ક્યારેય તેમનો ઉલ્લેખ કરેલો નહીં. ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજના નિવૃત્ત મિન્સીપાલ શ્રી ગંભીરસિંહ ગોહિલના પત્રથી મારી આ માન્યતા બદલાઈ. 'કુમાર' માસિકના ૧૯૨૭ના ચાર અંકમાં શ્રી ગજનન ભટ્ટે લખેલા લેખો

છપાયા છે. (૧) 'મારા ફળિયામાં - પક્ષીનિરીક્ષણ' (૨) 'કોયલ' (૩) 'ભેરી ફોકેર' (ભેરી વિશેની વાત) (૪) 'જંગવારી પોપટ પરનો અખતરો'. આ ઉપરથી કહી શકાય કે પંખીઓ વિશે લખનારાઓમાં ખરા પૂરોગામી શ્રી ગજાનન ભટ્ટ. આ ઉપરાંત, તેમણે પંખીઓ વિશે કાંઈ લખ્યું હોય તો મારી જાણમાં નથી. શ્રી ગજાનન ભટ્ટ એ વખતના ભાવનગર રાજ્યના એક મોટા અધિકારી હતા.

લાલસિંહ રાઓલ

'Vihang mitra' presides

Maharashtra State Pakshi

Mitra Convention

'Friends of Birds' from Maharashtra meet annually in a conference, having met in Nanded from 3rd to 4th April '04 in 21st convention. Shri Digambar Gadgil, President, Pakshi Mitra Mandal, Nashik, who has been a senior member in the movement, presided

over.

We are proud that he is a subscriber of 'Vihang' and wellwisher of the bird watchers movement in Gujarat. In his speech he referred to the efforts of 'Vihang' in leading bird watch activities and eagerness and awareness on the part of birdwatchers in Gujarat in sending their observations, small or big, to 'Vihang' for information of all.

Shri Gadgil said that it is unique feature in Maharashtra that they hold yearly convention for the last 21 years and expressed to invite representatives from other states so that a network is built throughout the country.

Sometime back in a visit to Vadodara he spared some time for giving a slide show on birds in a Marathi medium school.

Editor

સાભાગર સ્વીકાર

મહેશભાઈ શાહ, યુ.એસ.એ.	૨૦૦૦-૦૦	ભરત જોષી, જુનાગઢ	૨૦૦-૦૦	રાજેશ ભટ્ટ, અમદાવાદ	૧૦૦-૦૦
નિલેશભાઈ દવે, જામનગર	૧૦૦૦-૦૦	રાજન જાદવ, રાજકોટ	૧૫૧-૦૦	ભાવેશ ત્રિવેદી, રાજકોટ	૧૦૦-૦૦
નિધીશ કેસરિયા, જામનગર	૧૦૦૦-૦૦	પ્રકૃતિ જતન પરિવાર, ભાણવડ	૧૫૦-૦૦	સિધ્ધાર્થ શાહ, રાજકોટ	૧૦૦-૦૦
યુસુફ સિરાજ, જામનગર	૧૦૦૦-૦૦	તપસિંહ પરમાર, ભાવનગર	૧૫૦-૦૦	પંકજ અગ્રવાલ, પોરબંદર	૧૦૦-૦૦
મુદુલાબેન ત્રિવેદી, વડોદરા	૫૦૧-૦૦	મહેશભાઈ વૈષ્ણવ, પોરબંદર	૧૫૦-૦૦	આઈ.સી. ગોસ્વામી, ગાંધીનગર	૧૦૦-૦૦
ઉત્તમભાઈ ભુવા, ભાવનગર	૫૦૦-૦૦	અશોક મકવાણા, રાજકોટ	૧૧૧-૦૦	ભારતેન્દુ દવે, ભાવનગર	૧૦૦-૦૦
અક્ષય જોષી, સુરત	૫૦૦-૦૦	અજિતસિંહ ગોહિલ,		ઉમેશ ખેતાશી, જામનગર	૧૦૦-૦૦
પ્રશાંત શાહ, અમદાવાદ	૫૦૦-૦૦	મોટી ડુકાવાવ, જિ. અમરેલી	૧૦૦-૦૦	અનિલ પટેલ, જામનગર	૧૦૦-૦૦
હેમા શેઠ, ભાવનગર	૫૦૦-૦૦	ચંદ્રસિંહ રાઓલ, ગાંધીનગર	૧૦૦-૦૦	મનિષ મહેતા, અમદાવાદ	૧૦૦-૦૦
કંદર્પ ધોળકિયા, રાજકોટ	૫૦૦-૦૦	હેમુભાઈ શેખાવત, બગસરા	૧૦૦-૦૦	કે.ડી. નિમાવત, ભાવનગર	૫૦-૦૦
અનિલભાઈ સોરઠિયા, સુરત	૫૦૦-૦૦	વિપિન વૈદ્ય, ભાવનગર	૧૦૦-૦૦	રાજદીપ ઝાલા, રાજકોટ	૫૦-૦૦
પરાગ ભગદેવ, અમદાવાદ	૫૦૦-૦૦	પ્રવીણસિંહ ડોડિયા, મહુવા	૧૦૦-૦૦	રવિ આરદેશણ, રાજકોટ	૫૦-૦૦
ડી. એમ. ઠુંબર, અમદાવાદ	૨૫૧-૦૦	પ્રવીણભાઈ ગોહિલ, વિક્ટર	૧૦૦-૦૦	વત્સલા જનાણી, રાજકોટ	૫૦-૦૦
ભીખાભાઈ પટેલ,		જયદેવ ધાપલ, ભાવનગર	૧૦૦-૦૦	રાજન જાદવ, રાજકોટ	૫૦-૦૦
યુ.બોટુ તા. જિ. ભરૂચ	૨૫૦-૦૦	મનીષ ગોર, વડોદરા	૧૦૦-૦૦	પૈવત હાથી, રાજકોટ	૫૦-૦૦
પ્રણવ ત્રિવેદી, અમદાવાદ	૨૫૦-૦૦	રવિભાઈ આદેશવાલ, રાજકોટ	૧૦૦-૦૦	બી.આઈ. જાની, કોટપ્પા સાંગાણી	૫૦-૦૦
મયુર મિસ્ત્રી,		ભૂપેન્દ્ર શાહ, આણંદ	૧૦૦-૦૦		
વિજયનગર, જિ. સા. કાંઠા	૨૦૦-૦૦	અભય ભાવસાર, વેરાવળ	૧૦૦-૦૦		
શાંતિભાઈ વરુ, ભુજ	૨૦૦-૦૦	સુલભા દેવપુરકર, પોરબંદર	૧૦૦-૦૦		

૩/૮/૦૩ના રોજ વહેલી સવારે નળસરોવર જતાં જોયું કે, સાણંદની પરંપરાગત માળાવસાહત ગેરહાજર હતી. બજારના રસ્તે, ટી.બી હોસ્પિટલના કમ્પાઉન્ડમાં આવેલા વડ ઉપરની માળાવસાહત પણ આ વર્ષે ન હતી. ઓછા વરસાદને લીધે આમ હશે? નળસરોવર સૂકું હતું, તેની અસર ૪૨ કિ.મી.ના અંતરે આવેલી સાણંદની માળાવસાહત ઉપર પડી શકે? સાણંદથી ૨૫ કિ.મી. નળસરોવર તરફ, ખેતરમાં બે પુખ્ત સારસ જોયા. ઉપરાંત રસ્તામાં બે ખેરા (Scavenger Vulture), ૧ ફાટીયાંચ ઢોંક (Openbill Stork) તથા, ૯ નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis) ઊડતાં જોઈ.

સાડા નવથી દસની આસપાસ નળસરોવર પહોંચ્યા. ૨૦-૬-૦૩ના રોજ વરસાદ આવ્યા પછી ૨૧-૨૨ દરમિયાન નળસરોવરમાં પાણી ભરાયું. આશરે ૩ ફૂટ હશે. તળાવ સંપૂર્ણ ભરેલું હોય ત્યારે આ ઊંડાઈ ૯-૧૦ ફૂટની હોય છે.

કિનારે ચાલતા એક નાની વાબગલી (Little Tern) ને જોઈ. સ્થિર ઉડાન (hover) કરીને માછલી પકડતી હતી. ચાંચ કાળી હતી. પુસ્તક જોતાં જાણ્યું કે, શિયાળાની ઋતુમાં તેની ચાંચ પીળી હોય છે. ખરેખર કદમાં નાની જ હતી. વારંવાર 'હોવર' કરતી હતી. 'ફોરેસ્ટ ગેસ્ટહાઉસ'ના 'કેમ્પસ'માં યુકેલિપ્ટસની ટોચ ઉપર આશરે ૩૦ થી ૪૦ ફૂટ ઊંચે કાળી કાંકણસારનો એક માળો જોયો. થોડેક નીચે એક બગલા (Egret)નો માળો હતો, જેમાં બે સફેદ બચ્ચાં દેખાયાં.

અમે હોડીમાં બેસી ધ્રાબલા બેટ તરફ ગયા. તેની નજીકમાં આવેલાં એક નાના બેટ (બીજરાબલા બેટ) ઉપર ગજપાંઉ (Blackwinged Stilt)ના દસેક માળા જોયા. આ ઉપરાંત, ૫૦ જેટલી નાની વાબગલી બેઠેલી હતી. અમારી હોડી, બેટના કિનારે આવતાં બધી ઊડી, પણ પાછી આવીને બેસી ગઈ. નાની વાબગલીના માળા ન જોયા. તેમાં કેટલીકની ચાંચ પીળી હતી. એક બે, ચાંચમાં માછલી લઈને ઊડતાં જોવા મળી. કાસમે કહ્યું કે, "બચ્ચાંને ખવડાવતાં જોવા મળે છે." બચ્ચાં સાથે તે અહીં આવી હશે? કે આ

વિસ્તારમાં માળા કર્યા હશે?

ખરેખર આ મુલાકાતની 'હાઈલાઈટ' હોય તો તે નાની વાબગલી!

ધ્રાબલા બેટ પર બીજી વીસેક નાની વાબગલી બેઠેલી જોઈ. ગજપાંઉના બીજા ૧૦ - ૧૫ માળા દેખાયા. જમીન ઉપર એમ જ ઈંડાં મુકેલાં હતાં. કિનારે, જ્યાં પાછળથી પાણી ચડેલું હતું ત્યાં, સળીઓ તથા ઘાસ વડે, પક્ષીઓએ માળાની ઊંચાઈ વધારી હતી. પાણીમાં ધોવાઈ જતાં બચાવવાં પક્ષીનો કેવો પ્રયાસ હતો!

ધ્રાબલા બેટની નજીકથી પસાર થતાં, માટીના ટીબા પાણીમાંથી ડોકાઈને બહાર નીકળેલાં દેખાતા હતાં. તેના ઉપર પીલુના નાના નાના છોડ હતા. ક્યાંક મોટું પીલું પણ હતું. તે સિવાય, સરૂ જેવાં પાનવાળાં નાનાં વૃક્ષો (પળાસી - સ્થાનિક ભાષામાં) હતાં. આસપાસ પાણીમાં પુષ્કળ પોયણાં ઊગ્યા હતાં. સુંદર દૃશ્ય લાગતું હતું. આ ટીબા ૮૬ના દુષ્કાળ વખતે રાહતકાર્ય પેટે ઊભા કરાયા હતા. ટીબા પર ઊગેલ વૃક્ષો આપોઆપ, કુદરતી રીતે ઊગેલાં હતાં.

દરમિયાન ૧૨ ચમચા (Spoonbill) તથા ૩ કેચીપૂંછ વાબગલી (River Tern) ઊડી જતાં જોઈ. એક ટિલીયાળી બતક (Spotbill Duck) તથા એક ફાટીયાંચ ઢોંક પણ જોયાં.

ધ્રાબલા બેટ ઉપર જ બે સારસ પણ જોયાં. દૂરબીનથી નજર માંડતાં, નજીકના ચોરાયળી બેટ ઉપર તારની વાડ જોઈ. કાસમે જણાવ્યું, "તે વનખાતા તરફથી ઊભી કરાઈ છે. વાડની અંદર પીલુ તથા દેશી બાવળના છોડ ઉછેરાય છે. ઢોરથી નુકશાન ન થાય એટલે વાડ ઊભી કરી છે. દૂર ભૂંદડી બેટ ઉપર પણ આવી તારની વાડ દેખાઈ. "ચોકથલી બેટ ઉપર પણ આવી વાડ છે." કાસમે કહ્યું.

ધ્રાબલાથી નીકળતાં ઘાસમાંથી બે નીલ જલમુરઘી (Purple Moorhen) ઊડી જતી જોઈ. "એ ઘાસને ગોંદરો કહે છે." કાસમે, ગોંદરાની ડાળખીમાંથી સફેદ માવો કાઢીને બતાવ્યો. હોડીવાળા પણ ભૂપ લાગે તો એ ખાય છે. ઉનાળામાં ગોંદરાના કંદને શેકીને તેનો લોટ પણ ખાવામાં

વપરાય છે. આ બીડ (કંદ) ૪૦- ૫૦ રૂ. મણના ભાવે ભેંસોને ખવડાવવા માટે વેચાય છે.

એટલામાં દ ટિલીયાળી બતકને ઊડી જતાં જોઈ. પવન ખૂબ હતો. હોડી હિલોળા લેતી હતી. ધીમે ધીમે કિનારે પહોંચ્યા. ઘણાં પ્રવાસીઓ 'પીકનીક'નો આનંદ લેવા આવી પહોંચ્યા હતા.

એક જૂથ નહાવા પડ્યું હતું. તેઓ દર રવિવારે, આખો દિવસ સ્નાન - મસ્તીનો આનંદ લેતાં હોય છે, એમ જાણવા મળ્યું. કિનારા સુધી સ્કુટર, મોટરસાઈકલોનો ખડકલો થઈ ગયો હતો. છેક અંદર સુધી વાહનો આવી શકે છે, એ મને આજે ખબર પડી.

ચાર બસો બાળકોને લઈને આવેલી હતી. ઘણાં બાળકો ટોળે વળી, ધુબાકા મારતા જુવાનિયાને જોતાં હતાં. આ સ્થળને પક્ષી સાથે કોઈ નાતો છે, એ બહુ ઓછાંને ખબર હશે, એમ તેમના ચહેરા પરથી જણાતું હતું.

ક્યાંક ઘોડેસવારી થતી હતી. ક્યાંક ક્રિકેટ રમાતું હતું. આનંદ લૂંટવા મથતાં પ્રવાસીઓ અને થોડી રોકડી કરવાની તજવીજમાં પડેલાં સ્થાનિક લોકોથી મેળા જેવું વાતાવરણ સર્જાયું હતું. આમેય આ ઋતુમાં પક્ષીઓ ઓછાં, એટલે એવો કોઈ ખલેલનો સવાલ ન હતો, પણ વાતાવરણ કોઈ અભયારણ્યને શોભે તેવું ચોક્કસ ન હતું.

પાછા ફરતાં, સાંજદથી બે કિ.મી. પહેલાં ૪ સફેદપીઠ ગીધ આકાશમાં ચકરાવો લેતાં જોયાં.

***

૭-૯-૦૩ના રોજ અમે વહેલા, લગભગ ૫.૪૫ વાગે નીકળ્યા. મારી સાથે નિરજ હતો. સાણંદથી નળસરોવરનો રસ્તો જ્યાં પડે છે ત્યાં આવેલાં વડનાં વિશાળ વૃક્ષો પર હજારોની સંખ્યામાં પોપટ (Roseringed Parakeet) અને સેંકડોની સંખ્યામાં કાગડાને રાતવાસો (roosting) કરતાં જોયા.

નિરજે કહ્યું કે, "કેટલા વિસ્તારમાંથી આ પક્ષીઓ રાતવાસા માટે આવતાં હશે, તે જાણવું રસપ્રદ બની રહે. એ તો ચોક્કસ છે કે, એકલા સાણંદમાંથી જ આટલા પોપટ એકઠા નહીં થતાં હોય." જૂનાં, વિશાળ વૃક્ષો, પોપટ, મેના,

વૈયા, બગલા વગેરે માટે રાતવાસાની માનીતી જગ્યા હોય છે. આસપાસ વિકસીત માનવવસ્તીથી પણ તેઓ ચલિત થતાં નથી. આવાં મહાકાયા વૃક્ષો બચાવવા, પક્ષીજગત માટે મોટી સેવા ગણાશે.

જ્યારે પણ સાણંદના રસ્તે હું આ ઘેઘૂર વૃક્ષો જોઉં છું ત્યારે વિચાર આવે કે, શા માટે દરેક રસ્તાની બાજુમાં આવાં ઝાડ નથી હોતાં? એક વાર, રસ્તા તથા મકાન વિભાગ (R&B dept.)ના એક અધિકારી સાથે આ અંગે વાત કરી ત્યારે તેમણે કહ્યું, "મોટા ઝાડથી રસ્તાના પોપડા (Crust)ને નુકશાન થઈ શકે." જ્યારે પણ હું રસ્તાની બાજુમાં વર્ષો જૂનાં, મોટાં વૃક્ષો જોઉં છું, ત્યારે મને તેમની આ દલીલ વજૂદ વિનાની લાગે છે.

રસ્તે ઘણા વિસ્તારમાં પાણી ભરાયેલાં હતાં. ૨૩ - ૨૪ ઓગસ્ટે જ્યારે અમદાવાદમાં ૧૪ ઈંચ વરસાદ પડ્યો હતો ત્યારે આ વિસ્તારમાં પણ સારો એવો વરસાદ પડ્યો હશે, એવું અનુમાન કર્યું. વરસાદનાં પાણી ભરાયેલાં હોય ત્યારે પક્ષીઓમાં એક પ્રકારનો ઉન્માદ દેખાય છે, નવી ચેતના સંચારિત થયેલી જોવા મળે છે! આમથી તેમ ઊડતાં દેખાય.

રસ્તામાં આવતી એક-બે નાની કેનાલ પાણીથી ભરેલી હતી. ત્રણ પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork), ત્રણ કાંણી બગલી (Pond Heron) તથા ચાર સફેદ કાંકણસારને (White Ibis) સાથે એક દિશામાં ઊડતાં જોયા. "આવું મિશ્ર ટોળું શા મેળનું એક દિશામાં જતું હશે?" સહેજે કુતૂહલ થાય. તો એક જગ્યાએ, ભરાયેલાં પાણીમાં ૩ પીળીચાંચ ઢોંક તથા ૩ સફેદડોક ઢોંક જોયા. સફેદડોક ઢોંક (Whitenecked Stork) નજીકથી જોતાં ખૂબ આકર્ષક લાગે છે. તેની કાળી ટોપી તાલકા (crown)ના આગળના ભાગ પૂરતી જ મર્યાદિત હોય છે. ડોકનો સફેદ ભાગ રૂંછાદાર હોય છે. એટલે જ નવું નામ (Woolynecked Stork) રાખ્યું હશે. ડોડું કાળા શરીરને જ્યાં મળે છે, ત્યાં ખાંચા જેવું દેખાય છે. શરીરનો કાળો રંગ ચળકતો અને રંગીન ઝાંચવાળો હોય છે. રૂંપાળું પક્ષી છે.

સારસનો અવાજ સાંભળ્યો, દેખાયા નહીં, બે હશે તેવું લાગ્યું. જરા આગળ જતાં રસ્તાની બીજી બાજુએ બે

સારસ જોયાં. સાણંદથી ૧૫ કિ.મી. દૂર હઠીપુર પાસે વળતાં પણ ડાંગરના ખેતરમાં આ જ વિસ્તારમાં એક સારસ જોયું. રસ્તામાં એક જગ્યાએ ૪-૫ ટોળાંમાં, કુલ મળીને ૧૭૦ જેટલી નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis) ઊડતી જોઈ.

નળસરોવર 'એપ્રોચ રોડની' બંને બાજુ પુષ્કળ પાણી જોતાં લાગ્યું કે સરોવરમાં બરાબર પાણી આવ્યું હશે. 'ગેસ્ટ હાઉસ' આગળની પાળનાં પગથિયા પર પાણીનાં મોજાં અફળાતાં હતાં.

'+' આકારના ત્રણ સિમેન્ટના થાંભલા ઉપર એક-બે વાબગલી બેઠેલી જણાઈ. તેમાંની એકનું પેટાળ ઘેરું રાખોડી હતું. 'કાશ્મીરી વાબગલી' (Whiskered Tern) હતી. તેનું કદ નાની વાબગલી (Little Tern) કરતાં પણ નાનું છે. આજે તાર ઉપર પણ બેઠેલી જોવા મળી. મને કોઈ નાની વાબગલી દેખાઈ નહીં.

દૂરથી એક બતકનું ટોળું ઊડતું દેખાયું. બતકો આવવા માંડી હશે. કાશ્મીરી વાબગલી પણ અહીં શિયાળુ મુલાકાતી છે. એ રીતે તેનું આગમન વહેલું કહેવાય. ઘેરા રાખોડી પેટાળવાળી કાશ્મીરી વાબગલીઓએ તેનો પ્રજનનનો પોષાક હજી જાળવી રાખ્યો છે, એમ પ્રતીતિ કરાવી. ક્વચિત્ દેખાઈ જતી તુતવારી (Common Sandpiper) સિવાય કોઈ કાદવ ખૂંદનારાં પક્ષીઓ (waders) દેખાયા નહીં.

કુમારખાણનું તળાવ જે નળસરોવરથી આશરે દસેક કિ.મી. દૂર છે, તે તરફ અમે જવા નીકળ્યા. સપ્ટેમ્બરમાં વીજળીના તાર પર મોટા પતરંગા (Blackcheeked Bee-eater) તથા કાશ્મીરી ચાષ જોવાની અપેક્ષા હતી પણ એક પણ ન દેખાયા. ચાષ (Indian Roller) ક્યારેક દેખાતા.

કુમારખાણ પાસે બે વર્ષે પહેલાં અમે વિશાળ માળા વસાહત જોઈ હતી. તેમાં ધોળી કાંકણસાર, ઢોરબગલા, નાનબગલા, કાજિયા, રાતબગલા, ફાટીયાંચ ઢોંક, ચમચા વગેરેના અસંખ્ય માળા હતા. એકાદ ચો. કિ.મી. વિસ્તારમાં અહીં વરસાદી પાણી ભરાઈ જાય છે અને તેની અંદર આવેલાં દેશી બાવળનાં વૃક્ષો પર આ પક્ષીઓ માળા કરે છે. આ વર્ષે એક પણ માળો ન હતો. પાણી હતું પણ તે મોડું આવ્યું હતું. ૨૨-૨૩ ઓગસ્ટના દિવસોમાં પડેલાં વરસાદ દરમિયાન

આ પાણી એકઠું થયું હતું. તે પહેલાં પાણી ન હોવાથી પક્ષીઓએ માળા કર્યાં ન હતાં.

બીજી બાજુ, મોડેથી આવેલા વરસાદને લીધે જમીન પર માળો કરતાં ગજપાંઉના માળા તથા એક સારસનો માળો પણ તણાઈ ગયો હતો. માત્ર વરસાદનું પ્રમાણ જ નહીં, વરસાદનો સમય પણ કેટલો અગત્યનો છે! આ જ વરસાદ વહેલો આવ્યો હોત તો માળા વસાહત પણ થઈ હોત અને જમીન પર માળો કરતાં પક્ષીઓના માળા તણાઈ જવાની દુર્ઘટના પણ ન થઈ હોત!

કુમારખાણની મુલાકાત લઈ અમે પાછા ફર્યા. નળસરોવરના આખા વિસ્તારમાં રણ બુલબુલ (Whitecheeked Bulbul)નું પ્રમાણ સારું છે. થોડા થોડા અંતરે તેના દર્શન થઈ જતાં. વાણિયાનું (Dragon fly) પ્રમાણ પણ સારું એવું હતું. 'ઓફિસ સંકુલ' માં એક નાના પતરંગાને, ઊડતાં વાણિયાને ઝડપી લેતા જોયો. ત્યાં યુકેલિપ્ટસના વૃક્ષ પર એક કાગડાના માળાની પણ નોંધ કરી.

હમેશાંની જેમ નળસરોવરની સિકલ ઋતુએ ઋતુએ બદલાતી રહેતી હોય છે, એટલે તેની મુલાકાત રસપ્રદ બની રહે છે.

***

સાણંદથી નળસરોવરના રસ્તે એક નાળા ઉપર નાનો પૂલ છે. ત્યાં હમેશાં દાણા વેરાયેલા હોય છે. ચોક્કસ કોઈ ત્યાં દાણા નાંખે છે. દાણા ખાવા રાજી (Yellow throated Sparrow) પણ આવતી હોય છે. તા. ૨૮-૨-૦૩ના રોજ સવારે, નળસરોવર જતા મને રાજી ખૂબ જ નજીકથી જોવા મળી.

કાસમના કહેવા મુજબ ઓફિસના રસ્તે, બાજુમાં જ્યાં પાણી ભરાઈ રહે છે, ત્યાં 'Little Crake' છે. તેણે જે મને બતાવી તે નાની સંતાકૂકડી (Baillons Crake) હતી, નિરાંતે જોઈ. ચાંચ કે પગનો રંગ પીળો ન હતો.

સાંજે પ્રાબલા બેટથી દૂર આવેલા બીજા એક બેટ ઉપર પચાસેક મોટાં તેજપર (Collard Pratincole) જોયા. દૂરબીનમાં તેની લાલ ચાંચ ને ગળા પરનો, કાળી રેખાથી ઘેરાયેલો પીળો ડાઘ, ખૂબ સુંદર લાગતાં હતાં. ઘણું નજીક

જવા છતાં ઊડ્યાં નહીં. તેની પૂંછડીની લંબાઈના આધારે નક્કી કર્યું કે, તે Collared Pratincole, *Glareola pratincola* છે, Oriental Pratincole, *Glareola maldivarum* નથી.

ત્યાં સોનેરી બાટણ (Lesser Golden Plover) પણ હતી. અમે ૬ સોનેરી બાટણ જોઈ.

સૂર્યાસ્ત થવા આવ્યો હતો. એક બે તસવીર ઝડપી. નાની કાંકણસારનાં ઘણાં ટોળાં ધ્રાબલા બેટ પાસે એકઠાં થવા લાગ્યાં હતાં. ટોળું ઊડતા આકાશમાં વાદળ રચાઈ જતું અને પક્ષીની ઉડાન પ્રમાણે તે વાદળ ભાત ભાતની રચના બનાવતું. આ પહેલાં મેં ગડેરા (Godwits) અને ટીલિયા (Ruff & Reeve)ને આવા વાદળ રચતાં જોયાં છે. પહેલી વાર આટલી મોટી સંખ્યામાં નાની કાંકણસારને જોઈ કે જે આવાં વાદળ સર્જી શકે. આશરે ૫૦૦૦ની સંખ્યા હશે.

શ્યામશિર ધોમડા (Blackheaded Gull)ના માથા કાળા થવાની શરૂઆત થઈ ગઈ હતી. એકલ દોકલ પક્ષીનાં માથા સંપૂર્ણ કાળા દેખાતાં હતાં. ઓફિસે પાછા ફરતાં અંધારું થવા માંડ્યું હતું.

કાગડા (House Crow)નાં ટોળાં ઓફીસ સંકુલ તરફ જતાં દેખાયા. ઓફિસ સંકુલનાં વૃક્ષોમાં કાગડા, મોટી સંખ્યામાં રાતવાસો કરે છે.

★★★

૨૯/૨/૦૩ની સવારે પાનવડ તરફ જવાનું નક્કી કર્યું. લગભગ ૬.૩૦ વાગ્યે અમે બોટમાં નીકળી ગયા. પાનવડનું મંદિર હવે વિશાળ બન્યું છે. મંદિર સામે મોટો ઓટલો ચણ્યો છે. કઠેચીની પઢાર જ્ઞાતિના લોકોએ આપેલા અનુદાનથી આ ખર્ચો કર્યાનું ત્યાંના એક કાકાએ કહ્યું. વળી બાંકડા પણ ગોઠવાયા છે. આ બેટ જતે દિવસે સારું 'પીકનીક પોઈન્ટ' બનશે તેમ લાગ્યું. બેટ પર પીલુનાં ઝાડ સચવાયા છે, એટલે બપોરે પ્રવાસીઓને છાંયો મળી શકે તેમ છે. આજુબાજુ પાણીમાં ભગતડાં સાથે ઘણી બધી ચેતવા (Garganey) હતી. ફેબ્રુ.ના અંતમાં હંમેશ મુજબ ચેતવાનું જ સામ્રાજ્ય હોય. બંને દિવસ બતકનાં ટોળામાં ચેતવાનું જ પ્રાધાન્ય હતું. આમ તેમ ઉડાડિડ કરતી વાબગલીનાં પેટ કાળા થતાં

જોયાં. કાશ્મીરી વાબગલી (Whiskered Tern) હશે તેમ ધાર્યું. કાસમે પાનવડ પર શ્યામશિર કલકલિયો (Blackcapped Kingfisher) હોવાનું કહ્યું. અમે તેની તપાસ માટે આ લંબાઈએ વિસ્તરેલા બેટમાં એક છોડથી બીજે છોડે ગયા અને ખરેખર જ શ્યામશિર કલકલિયો દેખાયો. આ પહેલાં મેં અહેમદપુર માંડવીમાં ૧૯૯૨ માં જોયો હતો. સામાન્ય રીતે, અંતરિયાળ જળાશયોમાં ક્વચિત્ જ જોવા મળતું આ પક્ષી, ઘણા વખતે જોઈને આનંદ થયો. કાસમના કહેવા મુજબ કદાચ તેનું અહીં પ્રજનન થતું હોય. બે ત્રણ વર્ષે પહેલાં સુરતનાં મુકેશ ભટ્ટ સાથે તેણે તેનું બચ્ચું પણ નોંધ્યું હતું.

મોટો પાનકરકરિયો (Great Reed Warbler) અહીં ખૂબ બોલતો સાંભળાય છે. તે બોલે ત્યારે તેનું લાલ મોઢું ધ્યાન ખેંચે છે, એવું શ્રી લાલસિંહભાઈએ 'પાણીનાં સંગાથી'માં લખ્યું છે, તે વાત સ્પષ્ટ થઈ. કિનારે એક પીળકિયાને વાણિયો (Dragon fly) લઈ આવીને ખાતા જોયો. હેમંત કામતે કહ્યું, "તે નાની માછલીઓ પણ ખાતો હોય છે."

એટલામાં લગભગ સીત્તેર - એંશી જેટલાં લોકો પાનવડ, ઉજાણી અર્થે આવી પહોંચ્યાં. તેમનો રસોઈનો અને મંડપનો સામાન પણ સાથે આવેલો. આ બેટ, પ્રવાસીઓ માટે ભવિષ્યમાં આકર્ષણરૂપ બની રહેશે, તેવું લાગ્યું. જો પાનવડ બેટ પર આટલાં પીલું ઊગી શકે તો અન્ય 'બેટ' ઉપર કેમ નહીં? એવો પ્રશ્ન થયો. જો બેટ પર અને કિનારે સારી સંખ્યામાં ઝાડ ઉછેરવામાં આવે તો સ્થાનિક પક્ષીઓની માળાવસાહત નળસરોવરમાં ચોક્કસ ઊભી થાય.

બોટ હંકારી અમે 'ઓફિસ સંકુલ' ભણી પરત આવવા નીકળ્યા. 'પાનવડ' 'ધ્રાબલા'ની વચ્ચે બતકના એક વિશાળ જૂથમાં "નાની મુરઘાબી" (Common Teal), ગયણો (Shoveller), સિંગપર (Pintail), લુહાર (Gadwall), પિયાસણ (Wigeon) વગેરેને, ચેતવા ઉપરાંત અન્ય બતકો તરીકે ઓળખી. અમારું ધ્યાન ખેચ્યું, શ્વેતઆંખ કારચિયાએ (White-eyed Pochard). એને મેં ક્યારેક ૪૦-૫૦ની સંખ્યામાં આ પહેલા ન હતી જોઈ. અનુકૂળ પ્રકાશની દિશા હોવાથી અને કદાચ ઊતરતા શિયાળાને લીધે તેનો ઘેરો કથઈ લાલ રંગ અને પૂંછડીથી જરાક આગળની બાજુમાં આવેલું સફેદ ધાંતું સ્પષ્ટ દેખાતા

હતાં. બતકો પણ હવે પાછા ફરવાના 'મુડમાં' હશે અને પરત પ્રવાસ પૂર્વે એકઠી થઈ હશે, તેમ અનુમાન કર્યું.

ચારે તરફ શિયાળું તારોડિયા (Common Swallow) ઉડાડિડ કરતાં હતાં. મહિના પહેલા અહિંયા રેત અબાલી (Sand Martin) આટલી જ સંખ્યામાં દેખાતી હતી, તેનું સ્થાન જાણે શિયાળું તારોડિયાએ લીધું હતું. 'નળસરોવર'ની મજા જ આ છે, દરેક સમયે જુદું જ ચિત્ર દેખાય, 'કેલિડોસ્કોપ'ની જેમ!

કાદવિયા પક્ષીઓમાં સંખ્યાબંધ કાળીપૂંછ ગડેરા (Blacktailed Godwit) તથા ટીલિયા (Ruff) દેખાતાં હતાં.

દસ - સાડાદસે હું અમદાવાદ પાછો આવવા નીકળ્યો

. જતી વખતે રસ્તામાં જે બે સારસ જોયા હતાં. તે વળતાં ન દેખાયા. બે ત્રણ વાર ખૂબ ઊંચે ચકરાવો લેતાં પક્ષીઓ જોવા ઊભો રહ્યો. નીચેથી આખું કાળું એવું ગરૂડ મને પુસ્તકમાં તપાસ કરતાં દેશી ગરૂડ (Twayn Eagle) લાગ્યું. આ સિવાય સમડીઓ પણ હતી. એક જગ્યાએ એક મિશ્ર જૂથ હતું, જેમાં સફેદપીઠ ગીધ (Whitebacked Vulture), ખેરા (Scavenger Vulture), પીળીચાંચ ઢોંક (Painted Stork) તથા સફેદડોક ઢોંક (Whitenecked Stork), ચકરાવા મારતાં હતાં. બધું મળીને ૬-૭ પક્ષીઓ હતાં. જોત જોતામાં તો તેઓ કેટલે દૂર નીકળી ગયા!

***

યોગ્ય ઋતુ..અનુસંધાન પાના ર થી..

જલમુરઘી (Moorhen), નીલ જલમુરઘો (Purple Moorhen), જલમાંજર (Jacana), સફેદછાતી સંતાકૂકડી (White-breasted Waterhen) - આ બધા ચોમાસામાં માળા કરે છે. જલજ વનસ્પતિ ઉપર કે પાણીમાં પોતાનાં બચ્ચાંઓ સાથે તેમને તરતા જોવાની મજા માણવા જેવી છે.

આપણામાંથી કેટલાએ વિવિધ નિવાસી પક્ષીઓનું પ્રણયદર્શન જોયું હશે? નાના પંખીઓની વાત જવા દઈએ. આપણું સારસ તો મોટું અને જાણીતું પંખી છે. તેના પ્રણયદર્શનની શું વાત કરવી? આ જોઈને થતો આનંદ અનન્ય છે. એ જ પ્રમાણે ખડમોર (Lesser Folorican) અને ઘોરડના પ્રણયદર્શન જોવા જેવા છે. પણ આ બધા માટે અવારનવાર રખડપટ્ટી કરવી પડે.

શોભિગી (Comon Iora), ચાષ (Roller), દેવચકલી (Indian Robbin) કે પોપટ (Parakeet)નું પ્રણયદર્શન ચિત્કાર્કક હોય છે. તેવું જ લટોરાઓ (Shrikes)નું. પોતાના મધુર પણ ધીમા ગાન સાથે અન્ય પંખીઓની બોલીનું તે જે મિશ્રણ કરે છે તે હૃદયંગમ હોય છે.

કાળોકોશી (Black Drongo) ગાયક પક્ષી નથી. પણ પ્રજનન ઋતુમાં તે ક્યારેક મીઠાશથી ભરપૂર સંગીત છેડી દે છે. તેના આવા સંગીતનો મને કોઈ કોઈ વાર લાભ મળ્યો છે. તે પ્રસંગો યાદગાર બની ગયા છે.

હરેવા (Chloropsis) અને ભૂંગરાજ (Racket

tailed Drongo) વિવિધ પંખીઓની બોલીનું અનુકરણ કરવામાં કેવા કુશળ છે તે તો અનુભવે જ સમજાય. જુદા જુદા માખીમાર પંખીઓ (flycatchers)ની જીવનલીલા જોવા, જાણવા અને માણવા કુદરતમાં રખડપટ્ટી અનિવાર્ય છે. પતરંગાઓ (Bee-eaters) અને માખીમાર પંખીઓની ઊડતી જીવાતને પકડવાની વિવિધ છટાઓ, નાચણ (Fantail Flycatcher)નું નૃત્ય અને ગાન, શામા અને કસ્તુરાઓ (Thrush)ની મધુર આલાપસરણી, વનકશ્યા (Common Wood Shrike)ની મીઠી બોલી, રામચકલીઓ (Tits)ની ચપળ હરફર, આ બધું શિયાળામાં યાયાવરોના નિરીક્ષણથી ઓછું આકર્ષક કે ઓછું રસપ્રદ નથી. વસંત ગ્રીષ્મ અને વર્ષાઋતુમાં વારંવાર રખડવા નીકળી પડે તો આવું બધું જોવા મળે. બાર માસ પક્ષીનિરીક્ષણનું આકર્ષણ રહ્યા કરે એટલા વિવિધ પક્ષીઓ આપણે ત્યાં છે.

આ બધું જોવા અને માણવા જેવું છે. પણ તકલીફ એક. પ્રત્યેક રખડપટ્ટી (outing)માં આવું જોવા મળી જ જાય તેની કોઈ ખાત્રી નહીં. આંખ કાન સતેજ રાખી અવારનવાર નીકળવું પડે. પંખીનિરીક્ષણની એ જ તો મજા છે. તે નિમિત્તે નિસર્ગનું સાન્નિધ્ય મળતું રહે. પ્રકૃતિમાં ઋતુ અનુસાર થતાં પરિવર્તનો જોવાની દૃષ્ટિ કેળવાય છે. વગડાની શુધ્ધ હવાનો આનંદ પક્ષીનિરીક્ષણ નિમિત્તે મળી રહે છે.

સી-૨, હરિઓમ એપાર્ટ., 'ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા' પ્રેસ રોડ,
જવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૫૧

૪૬